1125

B
9

1125
B9

1125

IPENBUUR & VAN SELDAM

BOEK- PLAAT- STEENDRUKKERIJ

SINGEL N^{0} 91 AMSTERDAM

TELEFOON 2897

LETTERPROEF

VAN

IPENBUUR & VAN SELDAM

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ

1902

B
9

1125

IPENBUUR & VAN SELDAM

BOEK- PLAAT- STEENDRUKKERIJ

SINGEL N° 91 AMSTERDAM

TELEFOON 2897

LETTERPROEF

VAN

IPENBUUR & VAN SELDAM

INNER STREVEND

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ

1902

B
9

1125
B9

1125
39

22

LETTERPROEF

VAN

IPENBUUR & VAN SELDAM

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ

AMSTERDAM, IPENBUUR & VAN SELDAM

LETTERPROEF

VAN

IPENBUUR & VAN SELDAM

AMSTERDAM, IPENBUUR & VAN SELDAM

VOORWOORD

(van den schrijver)

Het voorstel mij gedaan een kort overzicht te geven van de ontwikkeling der boeklettervormen in Nederland lokte mij bijzonder aan, omdat ik zoodoende meende het mijne te kunnen bijbrengen tot het vinden van een waarlijk nationaal karakter in ons Nederlandsch boekwezen. Nu denke men niet, dat aan het schrijven van dit opstel geen eigenaardige bezwaren verbonden waren; ze waren hier in velerlei opzicht te overwinnen, daar aan het onderwerp zeer weinig de aandacht geschonken is en ik dus een nieuw veld zoo goed als geheel zelf te ontginnen had. Ik ben mij dan ook bewust, dat mijn mededeelingen aanvulling behoeven en dat correctie noodig zal zijn.

Er was echter nog een andere overweging, die mij er te gemakkelijker toe bracht op het voorstel in te gaan, omdat hier een voorbeeld gegeven kon worden hoe de geschiedkundige beoefening van een onderwerp inderdaad practisch nut kan hebben. Erkend moet worden, dat deze practische waarde haar oorzaak heeft in het onderwerp zelf. Geheel anders als bij staatkundige of locale geschiedenis, waarvoor ik weinig gevoel, is het bij kunstgeschiedenis niet zoozeer het begrip historie, als wel het begrip kunst, dat op den voorgrond treedt. Trouwens, bij elke uiting van den menschelijken geest is het historische slechts bijkomstig; het is zuiver een toevallig iets dat wij om b. v. Rembrandt te begrijpen, twee eeuwen terug moeten gaan. Zijn schilderijen en etsen zijn het, die ons aantrekken, onafhankelijk van het feit, dat ze een paar honderd jaar oud zijn.

Geschied- en oudheidkunde, om haar zelfs wille beoefend, hebben slechts een betrekkelijk nut, naar mijn opvatting van ondergeschikt belang; eerst dan wanneer zij dienstbaar gemaakt worden ter verklaring van bestaande toestanden of wanneer zij toelichten voortbrengselen van het menschelijk kunnen en kennen, is een helder inzicht in hetgeen vroeger geweest is wenschelijk niet alleen, zelfs strikt noodzakelijk. Daarom is bij de beoefening van elke kunst, de wetenschap der historische ontwikkeling daarvan een noodig iets, waarbij het minder te doen is om het vaststellen van jaartallen, als wel om het verloop der kunstopvattingen te leeren kennen.

Evenzoo is het met de letterbeelden. Onafhankelijk van den tijd van hun ontstaan kunnen wij ze beoordeelen; slechts wanneer ze verklaard moeten worden, moet onderzoek gedaan worden in het geen verder of minder ver achter ons ligt.

Tot die verklaring deed ik een poging, die, naar ik hoop, velen mag opwekken tot medewerking in het zoeken naar en het vinden van een oprechte, onverbloemde, eigenaardig Nederlandsche richting in alles wat in verband staat met de uitwendige verschijning van het gedrukte boek.

OVERVEEN, SEPTEMBER 1902 J. W. E.
UIT HET SCHIP VAN DAMIATE

BIBLIOTH. AMSTELAED

VOORWOORD

(van de drukkers)

In de letterproef onzer inrichting hebben wij verzameld de voornaamste schriftsoorten onzer drukkerij. Van het voorhanden materieel namen wij niet op de biljetletters, de oudere lettersoorten, die niet of weinig meer gebruikt worden, de vreemde letters en teekens en het siermaterieel, waarvan afzonderlijke proef bij ons ter drukkerij aanwezig is. Aan de samenstelling van bijgaande proef, die wij beschouwen als de eerste eener reeks reklame-uitgaven, besteedden wij meer zorg dan meestal met dergelijke werkjes het geval is, wijl wij het wenschelijk achtten, dat zij die dit boekje ontvangen aan het bezit ervan eenige waarde zouden hechten. Om dit doel te bereiken kwam het ons niet ondienstig voor aan deze letterproef een opstel toe te voegen over een of ander onderwerp, betrekking hebbende op het Nederlandsch boekwezen en kozen wij daartoe een overzicht van de boekletter in ons land.

Tot de samenstelling van dit opstel noodigden wij den Heer J. W. Enschedé, exbibliothecaris der Gemeente Haarlem uit, die aan één onzer verwant is. Hoewel hij in geen betrekking staat tot de welbekende firma Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem, leek ons de Heer Enschedé, door zijn diepgegronde liefde voor het boek en zijn veel omvattende kennis van het typographisch bedrijf de aangewezen persoon hiertoe te zijn, vooral daar hij door verschillende geschriften en opstellen die o. a. verschenen in het Museum, Bulletin des Églises wallones, Klaasesz' Aankondiger en Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, op dit gebied zich reeds als der zake kundig man heeft doen kennen. Voor de groote bereidwilligheid waarmede de Heer Enschedé ons verzoek inwilligde, betuigen wij hem hier openlijk onzen dank.

Over onze letterproef rest ons nog mede te deelen, dat de indeeling zoodanig gemaakt is dat wij de letters in hoofdvormen verdeelden en de andere soorten als daarvan afgeleid beschouwden, welke wijze ons bij de groote verscheidenheid en de verwarring, die zelfs bij vaklieden over de benaming der diverse vormen bestaat, de beste scheen te zijn. Voor den tekst der boekletters en kleine smoutsoorten kozen wij het voor letterproeven historisch gewordene Quousque tandem, den aanvang van Cicero's eerste redevoering tegen Catilina, dat door den lettergieter Caslon in 1734 voor het eerst werd gebruikt in zijne proeven, terwijl voor de andere letters willekeurige woorden werden genomen.

Vol vertrouwen, dat deze letterproef den naam onzer firma zal verhoogen zenden wij hiermede dit boekje de wereld in.

AMSTERDAM, SEPTEMBER 1902 IPENBUUR & VAN SELDAM

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

STEEDS heeft de mensch de behoefte gevoeld het gesproken woord door teekens vast te leggen zoo, dat zijn gedachte overgebracht kan worden zonder tusschenkomst van de spraak. Mnemotechnische figuren waren een eerste poging daartoe, hiëroglifen een volgende. Gaandeweg zouden deze, de afbeeldingen van voorwerpen, bij overdracht de symbolische voorstellingen van gedachten, zich daarmede zoo nauw verbinden, dat zij vereenzelvigd werden met de namen dier voorwerpen en dier gedachten. In de hiëroglief werd een klank vastgelegd. Als afbeelding waardeloos geworden, vereenvoudigde zich sedert haar gestalte. Het alphabet was ontstaan.

Noodwendig moet het alphabet verschillend zijn bij ieder volk. Taaleigenaardigheden zullen het onder uiterlijk andere vormen doen optreden; taalschakeeringen en taalvervormingen moeten zich weerkaatsen in de gedaanten der letterteekens.

Het gebruikmaken van die teekens, dat is het schrijven, vereischt een zekere mate van kunstvaardigheid. Daarom moet de ontwikkeling der beeldende kunst niet zonder invloed zijn op de gedaanten van de letters. Die inwerking der plastieke kunstvormen valt in elk land op te merken. De kennis daarvan is een belangrijk onderdeel van de paleographische wetenschap; zij moet gegevens aan de hand doen om bij benadering vast te stellen, waar en wanneer een handschrift geschreven is.

Voor de Noordelijke Nederlanden is veel, zeer veel zelfs, daaromtrent nog onopgehelderd. Zoo veel is zeker, dat in het

LETTERPROEF

BOEK- EN SMOUTLETTER

(Fransche- en Engelsche snede)

Romein, 6 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortus, satis facere rei publicae videmur, si istius furorum ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? A B QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA, PATIENTIA NOSTRA? 1234567

Romein, 9 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus.
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ 123456789

DE BOEKLETTER IN NEDERLAND

STEEDS heeft de mensch de behoefte gevoeld het gesproken woord door teekens vast te leggen zoo, dat zijn gedachte overgebracht kan worden zonder tusschenkomst van de spraak. Mnemotechnische figuren waren een eerste poging daartoe, hiërogliefen een volgende. Gaandeweg zouden deze, de afbeeldingen van voorwerpen, bij overdracht de symbolische voorstellingen van gedachten, zich daarmede zoo nauw verbinden, dat zij vereenzelvigd werden met de namen dier voorwerpen en dier gedachten. In de hiëroglief werd een klank vastgelegd. Als afbeelding waardeloos geworden, vereenvoudigde zich sedert haar gestalte. Het alphabet was ontstaan.

Noodwendig moet het alphabet verschillend zijn bij ieder volk. Taaleigenaardigheden zullen het onder uiterlijk andere vormen doen optreden; taalschakeeringen en taalvervormingen moeten zich weerkaatsen in de gedaanten der letterteekens.

Het gebruikmaken van die teekens, dat is het schrijven, vereischt een zekere mate van kunstvaardigheid. Daarom moet de ontwikkeling der beeldende kunst niet zonder invloed zijn op de gedaanten van de letters. Die inwerking der plastieke kunstvormen valt in elk land op te merken. De kennis daarvan is een belangrijk onderdeel van de paleographische wetenschap; zij moet gegevens aan de hand doen om bij benadering vast te stellen, waar en wanneer een handschrift geschreven is.

Voor de Noordelijke Nederlanden is veel, zeer veel zelfs, daaromtrent nog onopgehelderd. Zoo veel is zeker, dat in het

LETTERPROEF

BOEK- EN SMOUTLETTER
(Fransche- en Engelsche snede)

Romein, 6 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortus, satis facere rei publicae videmur, si istius furorum ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? A B
QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA. PATIENTIA NOSTRA? 1234567

Romein, 9 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus.
ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ 123456789

midden der vijftiende eeuw het Nederlandsche schriftbeeld reeds een langen ontwikkelingsgang achter zich had. Even als elders zijn hier vier soorten op te merken: het boekenschrift, het kerkschrift, het brievenschrift en het kanselarij- of bureauschrift.

Het afschrijven van boeken was uit den aard der zaak, vooral bij omvangrijke geschriften, een arbeid van langen duur. De behoefte deed zich gevoelen naar een vlugger en gemakkelijker middel. De boekdruk begon. In de plaats tredende van de geschreven letter, zal de boekletter zich dus aansluiten bij de bestaande lettervormen en deze willen nabootsen. Het schriftbeeld der dusgenoemde Costeriaansche *Donaten* moet een opmerkelijke overeenkomst vertoonen met het schrift, in 1446 te Haarlem in gebruik.

Elders is het evenzoo. In Duitschland brengen de Gutenberg-bijbels het kerkschrift, de oudste aflaatbrieven het brievenschrift in beeld. Schweynheym en Pannartz te Subiaco bootsen in 1465 het Romeinsche minuskelschrift na, dat onder de Italiaansche afschrijvers mode was geworden, teruggekeerd als zij waren tot het schrifttype van de elfde eeuw. Brugge's eerste drukker Colard Mansion gebruikt typen, welke opvallend overeenkomen met die, in de beste handschriften van zijn tijd. Tusschen de letters van Caxton, die de boekdrukkerij in Engeland bracht, en het Engelsche schrijfschrift van zijn dagen is zeer veel gelijkenis.

Met uitzondering der eerste Italiaansche drukletters zijn deze schriftvormen wat thans gothische typen genoemd worden; onderling verschillen zij naar mate die vormen beheerscht worden door opvattingen en invloeden, eigen aan een bepaalde landstreek.

Als handelsonderneming mislukte de Nederlandsche prototypographie. Toen later de boekdrukkerij hier te lande opnieuw beoefend werd, het eerst door Ketelaer en De Leempt te Utrecht in 1473, is de boekletter niet in stijl, wel in vorm veranderd. Overeenkomstig den aard der boeken, die deze drukkers als onder het oog van den kunstlievenden Utrechtschen bisschop David van Bourgondië allereerst met succes in druk meenden te kunnen verspreiden, is tot schrifttype het kerkschrift tot voorbeeld gekozen; zij is dus een gothische gebleven. Daarbij is, dank zij de technische ver-

Romein, 9 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? A B C D E F G H I J K L 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Romein, 10 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu nos etiam furor iste tuus eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris. quos convocaveris, quid concilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

beteringen in het maken der gegoten drukletter door Schöffer te Mainz het eerst in toepassing gebracht, de afdruk van de letter scherper en zuiverder geworden.

De gothische letter onderging in de eerste jaren weinig verandering. Later kwam de duitscher uit voort, die bij voorkeur gebezigd werd voor het drukken van protestantsche, in het bijzonder Nederlandsch-hervormde geschriften, in de landstaal opgesteld. Omgekeerd gaf dit aan die letter een bijbelsch karakter, wat thans nog nawerkt; in de schatting van streng confessioneelen is het hervormd kerkboek eerst dan authentiek, wanneer het met duitsche letters gedrukt is.

Dit bouc is volepndet tot haerlem inhollant
Anno M. CCCC. lxxxiij. opten xv. dach in
Februario P H

Sluitschrift van Der Sonderen troest in 1485 door Bellaert te Haarlem gedrukt.
(Naar het origineel in bezit van den schrijver)

Zoolang de kerkelijk-scholastieke wetenschap vrijwel de eenig erkende was, zou zich geen behoefte doen gevoelen aan nieuwe lettervormen. In de zestiende eeuw veranderde dit.

De eerste Italiaansche drukletters sluiten zich aan bij het Romeinsche minuskelschrift. De renaissance gaf een krachtigen stoot tot verdere ontwikkeling. In Italië kwam onder den drang van het humanisme het critisch uitgeven der classieke schrijvers van het oude Latium aan de orde. De beste handschriften, die te vinden waren werden geraadpleegd. Het oude Romeinsche schriftbeeld werd daarmede een onderwerp van studie, hetgeen terugwerkte op het drukbeeld, en zoozeer werd de latijnsche letter aan het taaleigen van het oude Rome verbonden, dat die lettervorm sedert bekend is als de romein. Aldus Manutius, overleden in 1515, die zich als drukker en uitgever te Venetië warm liet gelegen liggen aan de nieuwe geestelijke strooming, moet zich vooral verdienstelijk gemaakt hebben voor deze vormverandering, daarbij voortwerkende op de basis door Nicolaas Jenson gelegd. Snel verbreidde zich de romein. In Duitschland, waar zij *Antiqua* genoemd wordt als herinnerende aan het antieke schrift, ging zij een strijd aan met de fractuur, de vervormde gothische letter, die nog in onze dagen heftig ge-

Romein, 11 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris?
A B C D E F G H I J K L M N O P Q 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Romein, 12 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor pupuli, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. A B C D E F G H I J K L 1 2 3 4 5

streden wordt. Naar Frankrijk gekomen, werd haar door den stempelsnijder Claude Garamond, overleden in 1561, een betere verhouding gegeven; door hem werd zij ontdaan van de nog overgebleven gothische resten.

Daarnaast deed zich bij Manutius de behoefte gevoelen aan het Italiaansch schrijfschrift; Petrarca's eigen handschrift diende tot model, waarnaar de goudsmid Francesco Raibolini naar rechtshellende letters sneed. Het eerst komen deze voor in de *Virgilius*, die hij in 1501 het licht deed zien; het gebruik van romeinsche kapitalen bewijst, dat deze nog niet bijbehoorend bestonden.

Ook deze «*cursivi*», zooals zij genoemd werden in het privilege, dat Manutius verleend werd, verspreidden zich snel; zoo drukte in het volgende jaar 1502 Jean de Tournes te Lyon er reeds mede. Geofroy Tory noemde de cursief in zijn *Champ fleury* (1529): «*Lettre ditte Aldine pour ce que Alde le noble imprimeur n'agueres en Venise l'a mise en usage. Elle est gracieuse, pour ce quelle est meisgre, comme est la lettre grecque courant et non majuscule*». De hoofdletters ontbreken dus, een onvolkomenheid, die Manutius zelf reeds voelde, toen hij in zijn testament van 1515 den kopergraveur Giulio Campagnola, den uitvinder van de puncteermanier, aanwees kapitalen, passende bij de cursief te ontwerpen.

QVINTI HORATII
Flacci morales Epiſtolę, ex Aldi
Manutij Romani exẽplari ad-
amuſſim caſtigatæ, ac integrita-
ti reſtitutæ.

DAVENTRIAE AL-
bertus Pafradus impri-
mebat uſui ſtu-
dioſorum,
An-
no ſalutis
noſtræ XXIII ſupra
ſeſquimilleſimum Menſe IA
NVARIO.

Fragment-titel van Horatius' Epistolae in 1522 door Pafraet te Deventer gedrukt. (Naar het origin. ter Athenaeum-Biblioth. te Deventer)

Later werd de cursief in Frankrijk *italique* genoemd, waaronder zij nog bekend is; zeer duidelijk wijst deze naam terug op het land van herkomst.

Romein en cursief behooren in onze schatting bij elkander. In boekletter ontstaan in hetzelfde land, in beeld gebracht op last van één drukker, in Frankrijk in onderling goede ver-

Romein, 5 punt Amsterdam

Quousqne tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem, ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum, mediocriter labefactantem statum rei publicae, privatus interfecit: Catilinam, orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? A B C D E F G H I J K L 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Romein, 7½ punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. A B C D E F 1 2 3 4 5

Romein, 7½ punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. A B C D E F G H I J K 1 2 3 4 5

Romein, 9 punt Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. A B C D E F G H I J K L M 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

houding gebracht, kwam de romein over naar de Noordelijke Nederlanden. In 1522 werd zij reeds gebruikt door Albert Pafraet te Deventer; haar karakter, herkenbaar aan het schuin afloopen van het streepje in de e, heeft vrijwel den vijftiende-eeuwschen Italiaanschen vorm als bij Nicolaas Jenson, zooals zij naar Duitschland was gekomen. De romein meer overeenkomende met de letters van Aldus Manutius, kwam hier eerst later in zwang, wellicht door toedoen van Plantijn, die zijn drukletters bij Fransche gieters kocht.

Boekdrukkersmerk van Van Hoochstraeten 1543. (Naar van Havre)

Het blijkt dus, dat in het eerste kwart der zestiende eeuw de romein in het oosten van ons land zich even vertoonde in den vorm, zooals zij in het derde kwartaal der vijftiende eeuw door de eerste Italiaansche drukkers over de Alpen gebracht was, maar dat zij eerst een vijf-en-twintig jaar later zich hier vasten voet verwierf, komende over de Zuidelijke Nederlanden uit Frankrijk, waar zij in gebruik was gekomen in het karakter, dat haar later in Italië gegeven was.

Evenzoo ging het met de cursief. Ook deze kwam over Antwerpen naar het Noorden. In 1533, misschien reeds in 1528, drukte Michael Hillen van Hoochstraeten er mede; hij benutte deze boekletter op zijn drukkersmerk, eveneens nog met romeinsche hoofdletters. Echter is het te vermoeden, dat eerst door Plantijn de cursief meer algemeen is geworden, omdat deze, toen hij zich in 1549 in de Scheldestad vestigde, vroeger reeds het typographisch bedrijf te Caen beoefende.

Wanneer de cursief het eerst gebruikt is in Noord-Nederland, is niet bekend. Voorshands is geen vroegere datum aan

Cursief, 6 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris; ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus?
QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA, PATIENTIA NOSTRA? 12345

Cursief, 9 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortus, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastere cupientem nos consules perferemus?
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A

Cursief, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! A B C D E F G H I J K L M 12345

te wijzen dan 1561, toen Van Zuren te Haarlem Coornhert's vertaling van de *Officia* van Cicero uitgaf; de bekende opdracht, waarin gesproken wordt over een Haarlemsche uitvinding der boekdrukkunst, is gedrukt in cursief, die, zooals blijkt, met schuine kapitalen vermeerderd is.

Y is menichmael in goeder trouwen gheſeydt Eerſame, wijſe eñ voorſichtige Heeren dat de nutte conſte vã Boecprinten alder eerſt albier binnen Haerlem gheuonden is, hoe wel nochtans in een ſeer ruyde maniere, ſoot lichter valt het geuonden te beteren dan nieu te vinden: welcke conſte namaels van een onghetrouwe knecht ghevoert zijnde tot Mens alſoo ſeere

Opdracht van de Officia Ciceronis van Coornhert, in 1561 door Van Zuren te Haarlem gedrukt. (Naar het origineel)

Het gebruik der cursief bleef voortaan vooral beperkt tot voorredenen en opdrachten.

De stijlontwikkeling der romein en cursief begint in de Noordelijke Nederlanden dus in de laatste helft der zestiende eeuw.

Daarnaast deed zich in Frankrijk in de zestiende eeuw de wenschelijkheid gevoelen van een andere boekletter. De nationale *bâtarde* werd door Frans I begunstigd. Voor Nederland kreeg deze lettervorm eerst twee-en-een-halve eeuw later eenige beteekenis.

Door Granjon te Lyon werd bovendien in het derde kwart der zestiende eeuw een andere Fransche letter in drukbeeld gebracht, die hier wel beteekenis verkreeg. Eerst genoemd *lettres françois de main*, later *civilité*, naar het boekje *La civilité puérile et honnête*, dat er het eerst in 1556 mede gedrukt werd, kwam deze uitbeelding van het Fransche schrijfschrift ook over Antwerpen naar Noord-Nederland. Zulks is niet te verwonderen, omdat in het Bourgondische tijdperk het kanselarijschrift hier een overwegend Fransch karakter verkregen had. De civilité was daarom aangewezen voor het in druk geven van regeeringsstukken als publicaties, bestemd om aangeplakt te worden, voor formulieren van quitanties en voor meer wetenschappelijke werken, die als handleidingen voor het koopmansbedrijf bestemd waren. Als zoodanig komt zij voor in een *Korte maniere ende stijl om boeck te houden* van Bartholomeus Cloot, in 1582 door Nicolaas Soolmans te

Cursief, 10 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H 1 2 3 4 5

Cursief, 5 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U

Cursief, 7½ punt Amsterdam

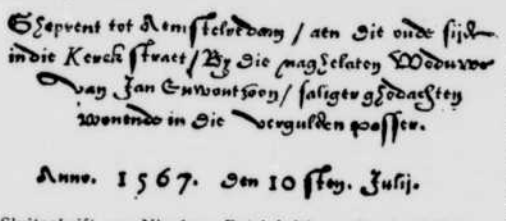
Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri festem quam tu in nos iam diu machinaris An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA, PATIENTIA NOSTRA?

Cursief 7½ punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Antwerpen uitgegeven, en in een *Practicque ouume cortelijken te lerē chijpherē, nae allerleije coophandelinghe* van Nicolaus Petri filius van Deventer, in 1567 door de weduwe van Jan Ewoutsz te Amsterdam gedrukt.

Met het vermelden van dit jaartal is tegelijk genoemd de vroegst bekende datum, waarin de civilité in Noord-Nederland gebruikt is.

Sluitschrift van Nicolaus Petri Arithemetica, in 1567 door de Wed. van Jan Ewoutsz te Amsterdam gedrukt. (Naar het origineel ter Universiteits Bibliotheek te Amsterdam)

Als uitbeelding van het inheemsche schrijfschrift werd zij sedert zeer veel benut in boekjes om kinderen te leeren lezen en schrijven.

Het bijeenbrengen van gegevens, waaruit verkregen moet worden de kennis van de vormontwikkeling der boekletters, lijkt vrij gemakkelijk. Neem een boek, een tweede, een derde, zie door wien, waar en wanneer het is uitgegeven, en de factoren zijn bijeengebracht om de letterteekens, in die boeken afgedrukt chronologisch en kunsthistorisch te verklaren. Maar zoo eenvoudig is de zaak toch niet. De uitgever is veelal een ander als de niet bekende drukker. Wie zegt, dat deze nieuwe drukletters gebruikt heeft en niet materiaal door hem of zijn voorgangers reeds vroeger, en wie weet hoeveel jaar vroeger aangeschaft? De drukker betrekt zijn letters van een lettergieterij, in het bezit der vormen (matrijzen). Die matrijs is een afstempeling (afslag) van de gegraveerde letter (stempel, *poinçon)*. De lettergieterij kan in het bezit zijn van stempel en matrijs, maar ook van de matrijs alleen; andere gieterijen kunnen duplicaat-matrijzen bezitten. Die matrijzen kunnen zijn nieuwe of oude afslagen van stempels, vroeger gegraveerd. Tusschen de gieterijen onderling zijn matrijzen verhandelbaar, tusschen de gieterijen en drukkerijen de letters.

Omgekeerd is dus de filiatie: stempels in het bezit van één gieterij; matrijzen daarvan mogelijk in dat van verschillende; drukletters daaruit gegoten in gebruik bij tal van drukkers, ieder voor zich werkzaam voor verschillende uit-

Smalle Egyptisch, 10 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFGHI 1234567890

Smalle Egyptisch, 12 punt — Bauer

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFG 1234567890

Compacte Egyptisch, 12 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? ABCDEFGHIJKLM 1234567890

Smalle Egyptisch, 16 punt — Bauer

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEFGHI 1234567890

Aldine, 15 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEFG 12345

Smalle Egyptisch, 18 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEF 12345

Verlengde Grotesk, 24 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEFGHIJKLMN 1234567890

Compres, 28 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEFGHIJKLMNOP 1234567890

gevers. Aangezien tusschen ieder dezer stadiën wellicht een aantal jaren liggen, is het duidelijk, dat gedrukte boeken alleen geen beslissend gezag kunnen hebben voor de kennis van de stijlontwikkeling der boekletters. Er moet teruggegaan worden tot de lettergieterij, die de stempels heeft laten graveeren. Al weet men nu, welke gieterij het eerst in bezit geweest is van de stempels, dan is veelal nog de graveur verborgen, blijft het onbekend, wie de letterbeelden ontworpen heeft en in welk jaar dit geschied is.

De geschiedenis van de boekletter is dus schijnbaar die van het boek; inderdaad is die van het boek daarvan slechts de afspiegeling.

Het trekt de aandacht, dat, zoolang de behoefte naar nieuwe stempels geen voldoend middel van bestaan opleverde, velen dezer stempelsnijders als hoofdbedrijf de goudsmeekunst beoefenden. Zoo was Albrecht Dürer, die in 1525 deed verschijnen een verhandeling over de proportioneele verhouding van de romeinsche hoofdletters en van het gothische monnikenschrift, de zoon en kleinzoon van een goudsmid, voor welk bedrijf hij aanvankelijk ook werd opgeleid. Beter nog blijkt de verwantschap uit het noemen van andere personen van verschillende nationaliteit, in verband staande met het typographisch bedrijf. In Duitschland wijs ik op Gutenberg (1444), in Frankrijk op Nicolaas Jenson (1479), den schoonvader van Manutius en op Jean Duvet (1561), in Italië op Florence's eersten boekdrukker Bernardo Cennini (1471) en op Francesco Raibolini (1501), in Schotland op William Ged (1725), één van de pretendenten naar de uitvinding der stereotypie, in Noord-Nederland op Nicolaas Briot te Gouda en te Amsterdam (1615 en 1626) en op Jacob Groot van Stokholm en zijn compagnon Christoffel van Dijck, beiden te Amsterdam (1640 en 1649). Eerst in de achttiende eeuw is als regel de stempelsnijder uitsluitend graveur voor eigen rekening of in dienst van zijn patroon-lettergieter.

Hieruit blijkt dus het nauwe verband tusschen beide kunstambachten.

Van de na te noemen zestiende- en zeventiende- eeuwsche Nederlandsche lettergieters is niet bekend of zij behalve dat ook graveurs of goudsmeden waren. Gabriel Guyot te Middelburg (1581) en Jan Theunisz te Amsterdam (circa 1620)

Compres, 44 punt — Enschedé

De uitvinding der boekdrukkunst
ROELOF VAN RIJSDIJCK 1642

Verlengde Egyptisch, 60 punt

Abecedarium
LETTER 1902

Smalle grotesk, 6 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? ABCDEFG 12345

Grotesk, 7½ punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? ABCDEF12345

Grotesk, 12 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFG 12345

Halfvette Aldine, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFGHIJKLMNOPQR 12345688900

waren boekdrukkers en lettergieters, dus geen graveurs. Als lettergieter-patroons of knechts kent men te Amsterdam o. a. Willem Jansz Blaeu (1626) en zijn zoon Jan Willemsz Blaeu (overl. 1673), Roelof van Rijsdijck (1642), Jacques Vallet (1645 en 1667), Emanuel de Campos (1647), Dirk Jansz Verley (1649), Hendrik Claesz (meesterknecht bij Van Dijck in 1649), Jan Frederiksz Stam (1650), Cornelis Glauwe (1663 en 1668) en Daniel Elsevier (1673—1680), te Leiden Reynier Hendriksz (1641). Stempelsnijders en lettergieters waren te Amsterdam, behalve de reeds genoemde Nicolaas Briot en Christoffel van Dijck (geb. 1601 overl. 1672), o. m. ook nog Dirk en Bartholomeus Voskens (1646 en 1681) en Johan Adolf Smit (1695), te Leiden Arent Corsz van Hogenacker (vóór 1672). Zonder dat we weten of hij ook als lettergieter is opgetreden, wordt Jan Barentz genoemd als stempelsnijder in dienst van Van Dijck.

Deze verschillende vormen, waaronder het stempelsnijders- en lettergietersbedrijf optreedt, vereenvoudigen het onderzoek niet. Daar komt meer bij. Namen als Guyot, Briot en Vallet wijzen op Fransche of Zwitsersche herkomst; inderdaad was Vallet dan ook te Genève geboren en waren zij, evenals later zoovele beroemde Noord-Nederlandsche lettergieter-patroons Jan Blaeu, Daniel Elsevier, de Wetsteins en sedert het einde der achttiende eeuw de Enschedé's, leden van de Walsche Kerk. Hun romein en cursiefschriften moeten dus een Fransch karakter dragen. Wordt daarbij in aanmerking genomen, dat de ouders van Van Dijck vaste goederen bezaten in de Keur-Palts, waardoor Duitschland voor hem als persoon althans niet zonder beteekenis was en dat in het midden der zeventiende eeuw de lettergieterijen hun matrijzenvoorraad ook aanvul-

Mala definitio eſt, cum aut communia deſcribit, hoc modo: Seditioſus eſt is, qui malus atque inutilis eſt civis. Nam hoc non magis ſeditioſi, quam ambitioſi, quam calumniatoris, quam alicujus improbi hominis vim deſcribit. At falſum quiddam dicit, hoc pacto: Sapientia eſt, pecuniæ acquirendæ intelligentia. Aut aliquid non grave nec magnum continens, ſic: Stultitia, eſt immenſæ gloriæ cupiditas: eſt hæc quidem ſtultitia, ſed ex parte quadam, non ex omni genere definita. Controverſum eſt, in quo ad dubium demonſtrandum, dubia cauſſa affertur, hoc modo:

Eho tu, dii, quibus eſt poteſtas motus ſuperum atque inferum,
Pacem inter ſeſe conciliant, conferunt concordiam

Romein en cursief van Jan Blaeu 1658. (Naar het origineel in het bezit van den schrijver)

zonder beteekenis was en dat in het midden der zeventiende eeuw de lettergieterijen hun matrijzenvoorraad ook aanvul-

Halfvette Aldine, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? A B C D E F G H I 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Italienne, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? A B C D E F G H I J K L M 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Italienne, 18 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? A B C D E F 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mikado, 20 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCDEFG 1234567890

Fantaisie, 36 punt — Flinsch

Giulio Campagnola
MORRIS 12345

Egyptisch, 7½ punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? A B C D E 1 2 3 4 5

Egyptisch, 7½ punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patera tua consilia non sentis? A B C D E F G H I J K L M N O P 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

den door aankoopen te Frankfort, het centrum van den Europeeschen boekhandel, dan is het duidelijk, dat de Nederlandsche romein en cursief geen eigenlijk gezegden nationalen stijl kan hebben. Uitwendig doet zich dit internationale reeds gevoelen in de namen alleen. Romein komt overeen met het Fransche *romain*, cursief met het Duitsche *Cursiv*, waar beide soorten in Duitschland *Antiqua*, in Frankrijk *italique* heeten.

Tot op de negentiende eeuw blijven de romein en cursief het zestiende-eeuwsche Italiaansche karakter behouden. Daarmede is niet gezegd, dat geen pogingen tot stijlwijziging werden gedaan. In 1755 associeerde zich de Haarlemsche Remonstrantsche predikant Cornelis Nozeman met den Belgischen stempelsnijder Jacques François Rosart tot het drijven van een lettergieterij. Heeft Nozeman naderhand bekendheid verkregen door zijn strijd met Hofstede over de zaligheid der heidenen en later zich een grooten roem verschaft als beoefenaar van de Nederlandsche ornithologie, als lettergieter-patroon heeft hij eveneens beteekenis gehad door naast letters in het gewone karakter, ook cursieven in voorraad te hebben, welke geheel afwijken van hetgeen destijds hier te lande in gebruik was. Rosart's *italiques*, een uiting van het Fransche rococo, geloof ik echter niet, dat in één Noord-Nederlandsch drukwerk gebruikt zijn geworden.

In deze eigenaardige achttiende-eeuwsche cursief is geen Nederlandsch karakter te ontdekken, al kan met goeden grond aangenomen worden, dat zij hier te lande ontworpen is.

Sed pro ſuæ libito voluntatis omnium & ſingulorum tam Eccleſiarum Patriarchalium, Metropolitanarum, Cathedralium, Monaſteriorum, ac omnium & ſingulorum beneficiorum, Electivorum Regularium & Sæcularium, quàm aliorumcumque Regni Franciæ. ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXY ZÆ ABCDEFGHKLMOPQRSTVWXYZJU. ſtfffffiflffiffi‡†§ abcdefghijklmnopqrſtuvwxyz

Versmalde romein. (Naar Enschedé 1768)

Toch was reeds vroeger de Nederlandsche geest niet zonder invloed gebleven. In de eerste helft der zeventiende eeuw kwam het in gebruik de Latijnsche classici in klein formaat uit te geven. Om den tekst zooveel mogelijk saam te persen en een zoo groot aantal letters als mogelijk was op de druk-

Grotesk, 7½ punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quam ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? A B C D E F G H I J 1 2 3 4 5

Grotesk, 12 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? A B C D E F G H I J K 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Grotesk, 16 punt — Schelter & Gieseke

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? A B C D E 1 2 3 4 5

Breede Egyptisch, 12 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? A B C D E F G H I J K 1 2 3 4 5

Breede Egyptisch, 16 punt — Flinsch

Bonaventura Elsevier
THEOD. ERPENIUS

Egyptisch, 16 punt

Johann Heinrich Wetstein
ROBERT ETIENNE 1234

Egyptisch, 24 punt

F. van Ravelingen
MORETUS 12345

Egyptisch, 32 punt — Enschedé

Boekdrukker
MANUTIUS

pagina te brengen, werd de romein en cursief versmald, waardoor de letter hooger werd en de stokken der letters b, d, p en q minder uitstaken. Der romein in gebruik op drukkerijen, die werkten voor de Hollandsche uitgevers in onze gouden eeuw, werd als het ware een Nederlandsch karakter toegeschreven. De internationale handel der Elseviers bracht daar het zijne toe bij; hun wereldvermaardheid ging over eerst op de Nederlandsche zeventiende-eeuwsche, later op de zeventiende-eeuwsche romein en cursief in het algemeen. Als Elsevierletter werd zij in de negentiende eeuw nagevolgd.

«*Man kann in Holland noch immer nicht die Elzevire vergessen, die zu ihrer Zeit das Muster für ganz Europa waren*», schreef Breitkopf in 1777 bij de bespreking van romein- en cursiefletters, kort te voren gesneden door Fleischman, geboren te Neurenberg in 1701, voor de lettergieterij van Johannes Enschedé te Haarlem. Hoewel diens technische vaardigheid over het algemeen hooger staat dan die van velen zijner voorgangers door evenals Van Dijck zoogenoemde contra-poinçons te gebruiken, heeft hij voor de stijlontwikkeling der lettervormen weinig beteekenis gehad. Zijn letters zijn niet veel meer dan een zuiverder editie van de honderd jaar oudere Amsterdamsche typen.

De poging, die Jan Pas in 1737 deed met zijn *Mathematische of wiskundige behandeling der schryfkonst*, had geen invloed op de boekletter. Zijn werk was bestemd voor calligrafen en steenhouwers, maar ook zou eerlang na het overlijden van Fleischman (1768) en het vertrek van Matthias Rosart uit Amsterdam (omstreeks 1775) hier te lande geen stempelsnijder meer zijn. Sedert zou Nederland *geheel* afhankelijk worden van het buitenland. En dat nog wel, terwijl in 1670 de University-press te Oxford voor haar lettervormen in de eerste plaats in Amsterdam ter markt wilde gaan; terwijl de Engelsche lettergieter Moxon zich vol bewondering uitgelaten had over de letters van Van Dijck en op diens werk steunende in 1676 had uitgegeven een werk over de proportioneele verhouding van de romein en cursief, evenals de geschriften van Dürer en Tory in de eerste plaats bestemd voor steenhouwers en schilders; terwijl nog in 1700 de Engelsche gieter James zijn matrijzen gekocht had bij Cupi en Rolu te Amsterdam; terwijl William Caslon in 1720 met groot

Grotesk, 28 punt

Pieter van der Aa

CHRISTOFFEL PLANTIJN

FAULMANN 12345

Breede Etienne, 36 punt — Enschedé

Fleischman

VAN DIJCK

Compact, 36 punt

Chr. Plantijn

D. ELSEVIER

Grotesk cursief, 10 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt?
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A B C D E F G H

Grotesk cursief, 12 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? A B C D E F G H 1 2 3 4 5
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A B C D E

artistiek gevoel de Elsevier-letters had nagesneden, welke navolging, zooals hij zelf erkent, Baskerville een dertig jaren later weer inspireerde voor zijn vermaarde romein- en cursiefletters, zoo men wil, naar ontwerpen van Hogarth; terwijl in 1740 de Duitscher Geszner als een bijzonderheid had laten zien de «*Gegenwärtige Holländische Schriften*» – het waren romeinen en cursieven – die de Ehrhardtische Giesserei afleverde, voor wie ze, naar ik vermoed, door Christ. Zinck naar Nederlandsche modellen gesneden waren; terwijl de Fransche stempelgraveur Fournier in 1766 verschillende romeinschriften «*dans le goût Hollandais*» had afgedrukt, die, hetzij hier even opgemerkt, al bitter slecht overeenkomen met de Nederlandsche letters.

Evenmin als de romein en cursief van 1600 tot 1800 zich wijzigden, was dat het geval met de nationale duitsche letter, de voortzetting van de gothische. Plaats en tijd van dien overgang zijn nog niet vastgesteld; als vrij zeker schijnt het, dat de duitsch in het einde der zestiende eeuw ontstaan is in Vlaanderen, waarom de Franschen haar dan ook *flamand* noemen. Haar schriftbeeld wijst er op, dat wellicht onder den invloed van de fractuur het gothisch type aldus gewijzigd is. Het is daarom niet geheel juist, dat zij bij bibliografen gothisch heet, ofschoon daartoe wel aanleiding is, te eer, omdat de lettergieterij van Flinsch te Frankfort in 1882 de duitsche letter meer dan een eeuw vroeger door Fleischman in Holland gesneden als *Alt-gotisch* weer in den handel bracht.

Als hy in de Stads Poort gekomen was
Om de Waersegger te vragen wat dat bedieden mocht / verwondert sonde / is hy gerepst na. eeeggghhmoott vssssi Dk M

A B C D E F G H I K L M N P Q R
S T U V W X Y Z

Duitsch van Christoffel van Dijck. (Naar Enschedé 1768)

Een bijzondere vermaardheid in deze heeft Christoffel van Dijck zich verworven. Een vergelijking van zijn duitsche schriften met de Hollandsche achttiende-eeuwsche *Alt-gotisch*

Egyptisch cursief, 10 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEF 12345

Cursief, 15 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDE 12345

Cursief, 20 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? ABECDEFGHI 1234567890

Cursief, 32 punt

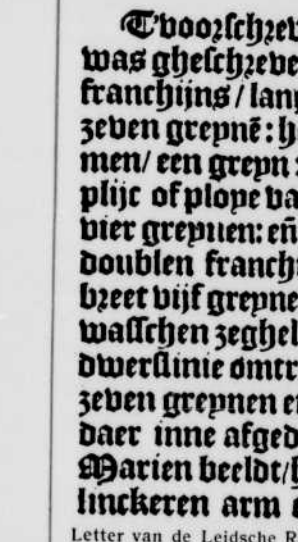
F. van Ravelingen INCUNABEL

Cursief, 44 punt

Letterstempel ELSEVIER

van Fleischman valt uit in het voordeel van beide. In de oudere zit dat meer karaktervolle, dat nu eenmaal de kunstvoorbrengselen onzer zeventiende eeuw hebben; de jongere is technisch een betere. De duitsch van Fleischman is een meer volkomen boekletter, wat bij de boekdrukkerij, in de eerste plaats een handwerk, in de tweede plaats een kunstambacht, niet zonder gewicht is. Of nu Van Dijck invloed geoefend heeft op den stijl van de duitsch, is nog een open vraag. Zeker is het, dat zijn letters verder afstaan van de gothische dan de duitsch, die in den aanvang der zeventiende eeuw nog in Hollandsche uitgaven voorkomt, hetgeen te herkennen is aan het spits toeloopen van de lange s. Vlaamsche modellen schijnt hij daarbij benut te hebben. Of ligt juist in de s het kenmerkend verschil tusschen gothiek en duitsch?

Na 1762 schijnt geen duitsche letter hier meer gesneden te zijn. Steeds enger had zich het boekenveld begrensd, waarbij die lettersoort bij voorkeur benut werd. Sedert is in dien stand van zaken geen verandering gekomen.

Letter van de Leidsche Raadhuisdrukkerij (Naar het origineele Dienst-bovc 1602)

De derde boekletter in Nederland in gebruik is de civilité.

Zooals gezegd is, kan voorshands geen vroegere datum dan 1567 aangewezen worden, waarin zij benoorden de Maas verschijnt. Uit den aard der zaak bleef haar gebruik beperkt. De voornaamste drukkerij, welke van deze lettersoort gebruik maakte, is die van het Raadhuis te Leiden, hetgeen te begrijpen is, omdat deze uitsluitend bestemd was voor het drukken van officieele acten. In *Der Stadt Leyden dienst-bovc*, in 1602 gedrukt, worden drie soorten gebruikt, die

Smalle aldine kapitalen, 9 punt

BOEKDRUKKERIJ, BOEKBINDERIJ, LINIEERDERIJ, BROCHEERDERIJ

Magere kapitalen, 12 punt

DISPULSIS NEBULIS, FULGET ILLUSTRIOR. 1234567

Eygptische kapitalen, 5 punt Amsterdam

QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA, PATIENTIA NOSTRA? 12345

Grotesk kapitalen, 5 punt Amsterdam

ALDUS MANUTIUS. NICOLAAS JENSON. GIAMBATTISTA BODONI. GEOFROY TORY.

Grotesk verbreede kapitalen, 6 punt

BOEKDRUKKUNST, DE FAKKEL DER VERLICHTING

Grotesk verbreede kapitalen, 7½ punt

ARENT CORSZ VAN HOGENACKER

Egyptische verkorte kapitalen, 8 punt Enschedé

MISSALE SPECIALE 12345

Vette aldine kapitalen, 8 punt

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST 1423

Vette Elsevier kapitalen, 14 punt Amsterdam

JOHANNES ENSCHEDÉ & ZONEN

Grotesk verlengde kapitalen, 8 punt

QUOUSQUE TANDEM ABUTERE, CATILINA, PATIENTIA NOSTRA? 1234567890

Clarendon kapitalen, 7½ punt

ULRICH ZELL EN DE KEULSCHE KRONIEK

Draadletter kapitalen, 24 punt

UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST 123

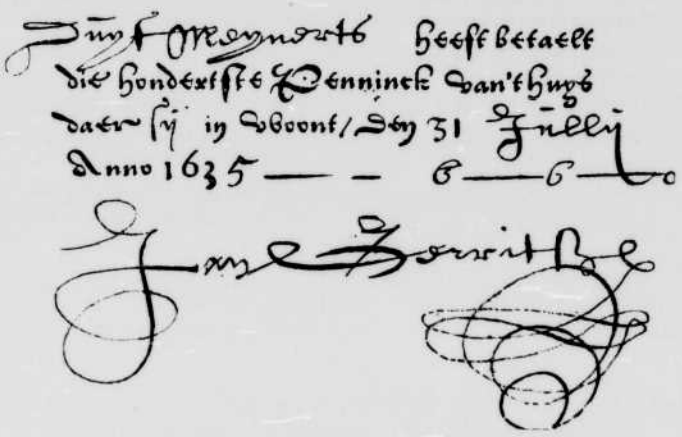
Smalle aldine kapitalen, 28 punt

CHRISTOFFEL PLANTIJN, ANTWERPEN. 123

Verlengde aldine kapitalen 56 punt Enschedé

INITIAAL

onderling nog al afwijken in stijl. De ééne heeft een vroeger aanzien dan de beide andere. Zulks wijst er op, dat de civilité getrouw bleef aan haar eigenlijke bedoeling een typographische reproductie van het handschrift te willen zijn en dat haar gedaante veranderde naar mate het schrift zich wijzigde.

Quitantie met civilité uit 1635, gedeeltelijk in handschrift.
(Naar het origineel in bezit van den schrijver)

Het is niet waarschijnlijk, dat Noord-Nederlandsche graveurs een civilité gesneden hebben; wat hier te lande in boeken te zien is, schijnt van Vlaamsche herkomst. Maar hoe dit zij, in het tweede kwart der zeventiende eeuw geraakte zij allengs op den achtergrond; voor administratieve doeleinde wordt zij een eeuw later nog gebruikt in West-Friesland, toen zij te Amsterdam reeds lang het veld had moeten ruimen voor duitsch; sedert bleef zij nog alleen voortleven op minderwaardige drukkerijen in veelal slechte drukken van schoolboeken en volksboeken, in Vlaanderen echter langer dan in Noord-Nederland.

Vijf-en-twintig jaar later veranderde de geschreven letter in acten en brieven, bij geleerden en kooplieden. De Fransch-Vlaamsche schrijfletter werd vervangen door de Fransch-Italiaansche, die omstreeks 1830 naar Engelschen smaak zich weer wijzigde in de thans gebruikelijke. De internationale politiek van Willem III tegen Frankrijk gericht en de her-

MEDIAEVAL BOEK- EN SMOUTLETTER

Mediaeval Romein, 7½ punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenate iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? A B C D E F G H I 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mediaeval Romein, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedam unum quemque nostrum A B C D E F 1 2 3 4 5

Mediaeval Romein, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patera tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? 1 2 3 4 5 7 8 9 0
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z A

roeping van het Edict van Nantes zullen daarbij wel niet zonder alle beteekenis zijn geweest.

Op de romein en cursief noch op de duitsch kon deze ommekeer van invloed zijn. Anders op de civilité, wier gebruik toch al reeds aan het afnemen was; voor practisch gebruik kreeg zij den genadeslag. Er deed zich behoefte gevoelen ook de nieuwe schrijfletter in beeld te brengen. In den aanvang van de tweede helft der achttiende eeuw geschiedde dit eerst door Rosart en Fleischman voor de gieterij van Johannes Enschedé te Haarlem. De eerste werkte in Franschen stijl, de tweede in Nederlandschen, waarbij Engelsche opvattingen zijn waar te nemen. De rivaliteit in de boekletter tusschen de Fransche en de Engelsche snee was begonnen.

Deze schrijfletter volgde den tegenovergestelden weg als de romein en cursief, de duitsch en de civilité: van Noord- ging zij naar Zuid-Nederland. In 1759 werd er in België het eerste boekje mede gedrukt door Boucherie te Brussel *(Heures nouvelles dediées à Madame royale)*.

De schrijfletter verbindt den ouden aan den nieuwen tijd. Omstreeks 1820 werd zij volgens een technisch verbeterd stelsel opnieuw gegraveerd voor de gieterij van Didot te Parijs, die ze in den handel bracht als *anglaise*. Veel later, in 1883, is in Duitschland deze benaming gegeven aan een achteroverhellend schrijfschrift. Inderdaad is deze eerste benoeming goed gekozen, daar deze boekletter zeer nabij komt den lettervorm onder de oudere Engelsche steendrukken.

De *anglaise* kwam als engelsche geschreven vrij veel op Nederlandsche boekdrukkerijen in gebruik.

De Fransche tijd, die in ronde cijfers de jaren 1795 tot 1815 omvat, bracht hier betrekkelijk weinig verandering in de boeklettervormen. Al was de boekhandel onder koning Lodewijk en keizer Napoleon op verre na niet zoo gedrukt als tot voor korten tijd geloofd werd, zoo was er toch te weinig vertier dan dat de drukkerijen zich veel nieuw materiaal konden aanschaffen. Veel begeerte naar wat nieuws was er in dezen tijd van algemeene malaise niet. Een schuchtere poging van de firma Enschedé met een romein in een nieuwen stijl door Bessemer gesneden, had weinig succes. Slechts enkele drukkerijen, zooals die van Van Teeckelenburgh te 's Gravenhage in 1796, maakten bekend, dat zij letters in den nieuwsten

Mediaeval Romein, 11 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X

Mediaeval Romein, 12 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. A B C D E F G H I J K L M N O P 1 2 3 4 5

smaak zouden aanschaffen. Inderdaad is deze drukkerij in 1810 dan ook voorzien van nieuwe Fransche letters, waaronder op te merken valt de *bâtarde* en de *coulée*. De drukkerij en gieterij van Oomkens te Groningen, die aangezien mag worden als de representant van het typographisch bedrijf in het Noorden van ons land, werkte eveneens met nieuwe vormen.

Dergelijke voorbeelden waren echter betrekkelijk uitzonderingen.

Na 1815 kwam hierin verandering. In Frankrijk was na de revolutie van 1789 een opeenvolging van stijlvormen ontstaan bekend als directoire, empire en bas-empire. De boekletter onderging daarvan den invloed. Reeds hadden in de achttiende eeuw enkele gieterijen in Frankrijk een aanvang gemaakt met wijziging te brengen in de bestaande vormen, in het bijzonder in de schrijflettersoorten. Fournier (1766) te Parijs en De Lacologne (1773) te Lyon b. v. waren in dien geest werkzaam geweest. Die richting heeft, naar het schijnt, voor het boekwezen buiten Frankrijk geen beteekenis verkregen, zoolang de staatkunde der overige rijken tegenover die van Frankrijk stond. Eerst gedurende het Napoleontische tijdperk was dat het geval, zooals voor Nederland reeds bleek.

Na den val van Napoleon kwam aan die vormveranderingen van de boekletter geen einde. Integendeel. Er was daartoe een bijzondere reden. In de lithographie had de boekdruk een ernstigen concurrent gekregen. De lage prijzen, waarvoor allerlei klein drukwerk (smoutwerk), vroeger uitsluitend het monopolie van den boekdrukker, thans door den steendrukker afgeleverd kon worden, deed bij den eerste de noodzakelijkheid ontstaan zich lettervormen te verschaffen, die in zuiverheid van lijnen met de gesteendrukte letters konden wedijveren. De gieterijen en stempelgraveurs leenden aan dien drang het oor. Het beeld van de romein werd geheel gewijzigd. In korte woorden gezegd werd zij ronder, werden de oogen van gesloten letters grooter (e e). Vooral voor de gieterijen van Pierre Didot en van Gando te Parijs werd in die nieuwe richting gewerkt. Niet minder dan achttien nieuwe lettersoorten moeten ontworpen zijn door Didot. Na hem werd die richting voortgezet door tal van Fransche gieterijen, waaronder in de eerste plaats genoemd moet worden die

Mediaeval Romein, 16 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
ABCDEFGHIJKLMNOPQRST

Mediaeval Romein, 20 punt — Amsterdam

Boek- en Handelsdrukkerij,
Binderij, Linieerinrichting,
Brocheerinrichting enz., enz.
AMSTERDAM, SINGEL 91

Mediaeval Romein, 28 punt — Amsterdam

Frans van Ravelingen
LETTERGIETER 122

Mediaeval Romein, 36 punt — Amsterdam

Plantijn's Museum
ANTWERPEN 12

Mediaeval Rom. kap., 48 punt — Amsterdam

BOEK 123

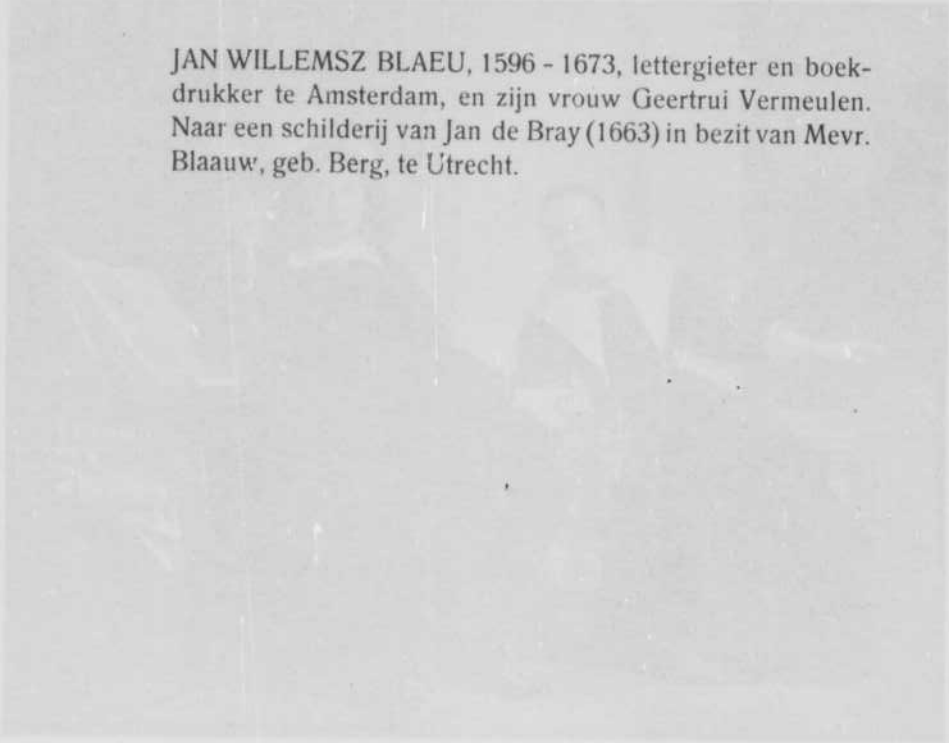
van Levrault, Gillé, Molé, Lœillet, Petibon, vooral ook die van Tarbé et Comp., van Laurent et Deberny, die in 1840 zeer in aanzien stond om hare nieuwe stijlletters, en van Derriey, wiens in 1862 uitgegeven *Spécimen-album* het beste getuigenis blijft van diens beteekenis. Nieuwe ontwerpen bij menigte kwamen aan de markt; jammer, klaagde de Dresdensche bibliothecaris Dr. Falkenstein in zijn in 1840 bij Teubner uitgegeven *Geschichte der Buchdruckerkunst*, dat hoe meer deze van de juiste vormen afweken, hoe meer zij bij het publiek gewenscht waren.

Ook in Engeland was de oude stijl verlaten. Omstreeks 1790 hadden daar de nieuwe vormen, te danken aan de scheppingsgave van Didot te Parijs en Bodoni te Parma, stormenhand de Caslon-Elseviertypen verdrongen. Er begon zich een eigenaardige Engelsche letter te ontwikkelen, die in 1818 begeerd werd door de *Imprimerie nationale* te Parijs. De Engelsche graveurs gingen een anderen weg dan de Fransche. De laatsten wijzigden het beloop van de lijnen der letters, de eersten zochten en vonden het nieuwe daarbij in een verbreeding van de neergaande lijnen. De gevolgen konden voor de opgaande halen niet uitblijven. Ook deze vertoonde neiging tot verdikking. Spoedig waren beide even breed geworden; de egyptisch, een nog thans zeer geliefde vorm, was in gebruik gekomen. Niet zoo heel lang duurde het of de verhouding was omgekeerd; de italienne met breede op- en fijne neergaande lijnen kwam aan de markt. «*Oh! sacred shades of Moxon and Van Dijke, of Baskerville and Bodoni!* klaagde Hansard in 1825, *what would ye have said of the typographic monstrosities, which Fashion in our age has produced*?»

In Duitschland hield de overheersching van de nationale fractuur die nieuwe beweging tegen. Eerst omstreeks de Gutenberg-feesten van 1840 begon het daaraan mede te doen.

En Nederland? Het volgde gedwee wat het buitenland aanbood. Het had geen eigen richting meer. Het was niet meer toonaangevend. Stempelsnijders voor gewone boekletters waren er niet. De enkele malen, dat een nieuwe letter gesneden werd, moest *faute de mieux* de hulp ingeroepen worden van iemand, die zich bezig hield met het maken van bruiloftsliedjes of van een turfdrager.

Zoo was Nederland afhankelijk geworden, in de eerste

JAN WILLEMSZ BLAEU, 1596 - 1673, lettergieter en boekdrukker te Amsterdam, en zijn vrouw Geertrui Vermeulen. Naar een schilderij van Jan de Bray (1663) in bezit van Mevr. Blaauw, geb. Berg, te Utrecht.

Mediaeval cursief, 7½ punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H I J K L M N O P Q R 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mediaeval cursief, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H I J K L M N O

Mediaeval cursief, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H I J 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Bücher Mediaeval, 10 punt — Berthold

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patera tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri conjurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E F G H I J K L M N O 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

tientallen jaren na 1815 van Frankrijk. De vereeniging met België, waar de verfranschte aard den boventoon had, zal daartoe wel medegewerkt hebben. Toen koning Willem I uit particuliere fondsen omstreeks 1829 te Brussel de dusgenoemde normale drukkerij had opgericht, werd het wenschelijk geacht daaraan een gieterij te verbinden. Aankoop van vormen uit de gieterij van Jules Didot, was er het gevolg van; de matrijzen van een romein, gesneden door Vibert onder persoonlijke leiding van Didot, kwamen te Brussel en na de afscheiding naar Noord-Nederland.

Die vreemde invloed ging daarbij verder. In 1820 klaagde Bilderdijk, dat de Engelschen en Franschen de letters misvormden en dat ons land bij hen ter school ging om al wat zij wist af te leeren. Allerlei fantasieletters kwamen in omloop, magere, vette, halfvette, geschaduwde, compacte, verlengde enz. enz. Het gebruik bleef vóór 1840 hier vrij beperkt, eensdeels omdat deze fantasieletters veelal alleen benut konden worden in titelregels en als sierschrift, anderdeels omdat de Nederlandsche boekdrukkerijen deze nieuwe soorten niet begeerden. Daarvoor was reden. In de eerste helft van de negentiende eeuw bewoog de dagelijksche literatuur zich voor het overgroote deel op stichtelijk gebied; preekbundels en verzenboeken zonder tal waren op de boekenmarkt. Deze nawerking der achttiende eeuw sloot de nieuwe richting uit. Omstreeks 1840 begonnen o. a. de drukkerijen van Spin te Amsterdam en van Van Cleef te 's Gravenhage de moderne typen aan te schaffen; was dat, omdat de beweging toen eerst in Duitschland begon? Na 1850 ontwikkelde zich de jongere letterkunde in geschriften van Beets, Hasebroek, Bosboom-Toussaint, Potgieter en Busken Huet. IJverig vooruitgeholpen door uitgevers als Fuhri en A. C. Kruseman, den laatste vooral een man, die kijk had op mooie vormen, kwam de nieuwe boekletter als weerkaatsing daarvan vrij spoedig algemeen in gebruik.

Van Engelschen invloed valt in de eerste helft der vorige eeuw niet veel te bespeuren. De Engelsche gieterijen wilden geen matrijzen verkoopen. Sporadisch komen dus Engelsche letters in Nederland voor, o. a. in 1843 op de Stadsdrukkerij van Amsterdam. In 1846 werd hier te lande Engelsche boekletter galvanisch in matrijs gebracht en reeds twee jaar later

Breede fantaisie, 8 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patera tua consilia non sentis? ABCDEFGHIJK 12345

Sierschrift, 18 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet?

ABCDEFGHIJKLMN 1234567890

Cursief draadletter, 20 punt

Ketelaer en De Leempt Utrecht 1473

GABRIËL GUYOT, MIDDELBURG

Breede Italienne, 16 punt — Enschedé

De uitvinding der boekdrukkunst

DANIËL ELSEVIER 123456

Breede Etienne, 16 punt — Enschedé

Lettergieterij „Amsterdam"

LETTERGIETERIJ 12345

Smalle Mediaeval, 24 punt — Flinsch

Laurens Janszoon Coster

MISSALE SPECIALE 12345

Bostonschrift, 14 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? ABCDEFGH 12345

in 1848 was zij *en vogue*. «De Engelsche letter, die ook wel Elzeviersnede genoemd wordt, is tegenwoordig de smaakletter», schreef in dat jaar Van Zeggelen, die, werkzaam in de drukkerij van Giunta d'Albani te 's Gravenhage zulks zeker wel beoordeelen kon.

Die Engelsche Elsevier-letter staat echter in hoegenaamd geen verband met de Elseviers der zeventiende eeuw. Tusschen 1840 en 1846 waren door de gieterij van Figgens te Londen twee serieën romein en cursief gegraveerd, die gedoopt waren, meer niet, naar de beroemde typografen Baskerville en Elsevier. Van daar de naam, waaronder zij thans nog bekend is in de boekdrukkerswereld.

De Engelsche letters, wier typische eigenaardigheid is, dat de punten in de c en de r zeer in het oog vallen, wonnen vooral als courantletter in beteekenis na 1851, toen de wereldtentoonstelling te Londen haar invloed ook op het Nederlandsche boekwezen deed gelden; nog in 1860 waren zij op onze drukkerijen bijzonder in trek.

Meer nog deed dat de wereldtentoonstelling te Parijs van 1855. Frankrijk's suprematie overwon vrijwel op 't vasteland.

Er was daarvoor nog andere reden.

In het midden van de achttiende eeuw waren in Engeland boekverzamelingen door particulieren aangelegd. Frankrijk had dit nagevolgd. In beide landen was deze liefhebberij voor boeken in hoofdzaak verschillend. Engeland schonk zijn aandacht aan de eerste tijden van den boekdruk; Frankrijk bracht uitgaven van Fransche literatuur bijeen. Van Nederlandsche boeken viel in Engeland de keus op de blokboeken en incunabelen, in Frankrijk op dat overgroote aantal persvoortbrengselen van Fransche schrijvers in de zeventiende eeuw verschenen bij Blaeu, bij Elsevier, bij Wolfgang, bij Hackius, bij Maire, bij Hegerus, bij Moetjens, bij Steucker en zooveel andere meer. De vermaardheid, die de Elseviers nog bij hun leven genoten hadden, deed zich twee eeuwen later wederom gelden. Zij werden de gevierde dragers van de zeventiendeneeuwschen Hollandschen boekhandel. Over hun uitgaven verschenen geleerde werken. Boeken met hun adres stegen in prijs en — een gewoon verschijnsel — als typographische kunstwerken werden deze geroemd. Als een wonder van fraaiheid ging men beschouwen de door hen gebruikte boek-

Mediaeval Egyptisch, 7½ punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelliget, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. A B C D E F G H I J K L M O P Q R 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mediaeval Egyptisch, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem, viri fortes, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos iam dui machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus?
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Mediaeval Egyptisch, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eluded? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? 1 2 3 4 5 6 7 8
A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

letter, zonder te bedenken, dat dezelfde letters voorkomen ook in andere Nederlandsche boeken van dien tijd. De romein en cursief van de zeventiende en achttiende eeuw werd generaliseerend de Elsevier-letter genoemd, hoeveel verschil onderling in hun stijl ook valt op te merken.

Aan de boekenwereld was niet uitsluitend eigen die strooming het oude op te zoeken. In elk der kunsttakken, waarin vorige geslachten aan hun artistiek gevoel uiting hadden gegeven, werd nauwgezet onderzoek gedaan. De waardeering van het oude werd mode.

Toen dus de Lyonsche drukker Perrin omstreeks 1855 in de gieterij van Rey aldaar zestiende-eeuwsche matrijzen vond, begreep hij daarvan de practische waarde; gelijktijdig waren ze ook opgespoord door den Parijschen drukker Claye. Ieder van hen kwam in het bezit van een deel. Pierre Jannet, de uitgever van de *Bibliothèque elzévirienne*, echter was het in de eerste plaats, die het oude letterkarakter weer in eere bracht. Het behaalde succes deed de *Fonderie générale* en de lettergieterij van Laurent et Deberny nieuwe stempels in ouden stijl graveeren. Onder den naam van Elsevier-letter kwam en bleef de zestiende-eeuwsche romein en cursief in groote geliefdheid, in Frankrijk als elders. In Engeland liet in 1843 de boekdrukker Wittingham van de Chiswick-press door de gieterij van Caslon een Hollandsche romein van 1716 navolgen met eenigszins breedere en rondere letters. Haar twee eeuwen antidateerende kwam deze lettervorm als *mediaeval* of *old style* zeer veel in gebruik en verkreeg beteekenis voor het vaste land van Europa door de gieterij van Genzsch und Heyse te Hamburg, die in 1869 de Engelsche mediaeval in den handel bracht.

Daar de impuls van Frankrijk uitgegaan was, zou men verwachten, dat deze nieuwe richting onmiddelijk oversloeg naar Nederland, waar bij Johannes Enschedé en Zonen te Haarlem nog aanwezig waren origineele stempels en matrijzen uit het midden der zeventiende eeuw. Het tegendeel geschiedde. De wet, die geen industrieel eigendom erkent, moest noodzakelijk het gebruik van daaruit gegoten letters belemmeren, meer nog verhinderen.

In Duitschland was het anders. Daar zou de mediaeval nagesneden worden, hetgeen mogelijk was, omdat die *contre-*

Mediaeval Egyptisch, 12 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenate iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? A B C D E F G H I J 1 2 3 4 5 1 2 3 4 5

Mediaeval Egyptisch, 14 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? ABC

Mediaeval Egyptisch, 20 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFGHIJKL 1 2 3 4 5

façon wettelijk bescherming zou genieten. Na de Gutenbergfeesten van 1840 begon het lettergietersbedrijf als industrie zich te ontplooien. Het werd er als overal elders. In elk beroep, in elk ambacht werd het practische op den voorgrond gesteld. De fabrieken, in de plaats getreden van het handwerk, leverden een koopwaar, hoogst bruikbaar voor hun bestemming, volkomen beantwoordende aan de nieuwe sociale eischen, maar waarin het artistieke ver te zoeken was. Het utiliteitsbeginsel zegevierde. Met het schoonheidsgevoel werd onder de valsche leuze van de eischen des tijds den spot gedreven. De schilderkunst werd gepeuter met verf; de beteekenis van de architectuur werd miskend; gevels slecht van vorm, regelmatig voorzien van vierkante beglaasde openingen werden opgetrokken langs lange, rechte straten zonder eind, van een dusdanige smakelooze eenvormigheid, dat alleen het denkbeeld daaraan reeds in ons wekt een gevoel van verveling, van afkeer.

Dat nuttigheidsbegrip drong door tot de gieterijen. Groote inrichtingen met eigen stempelsnijders voerden concurrentie; in het buitenland zochten zij afzet voor hun producten. De Nederlandsche boekdrukkerijen werden bezocht door Duitsche reizigers. De overheersching van de Duitsche letter begon in Nederland, vooral na den Fransch-Duitschen oorlog van 1870.

Die scherpe concurrentie der Duitsche gieterijen, waar de stempelgravure als ambacht, niet als uiting van artistiek gevoel beoefend werd, deed telkens en telkens nieuwigheden opduiken, die even spoedig weer verdwenen. Allerlei vormen werden in den handel gebracht door Klinkhardt, Genzsch und Heyse, Wilhelm Gronau (den opvolger van Haenel) Otto Weisert, Wilhelm Woelmer, Schelter und Giesecke en zoovele andere gieterijen meer.

De egyptisch werd eenerzijds omgevormd door weglating der schraveeringen tot de grotesk, anderzijds tot de clarendon, de minst sprekende van deze categorie; italienne-, aldine-, étienne- en draadletters werden de boekdrukkerijen aangeboden; in de schrijfschriften werden nieuwe soorten gesneden als: *Korrespondenzschrift* en *Rundschrift* en zou tien jaar geleden in Amerika een boekdrukletter gegoten worden, die de letter van de *type-writer* nabootst.

Halfvette Mediaeval Antiqua, 6 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quam ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? ABCDEFGHIJKLMOPQRSTUV 1234567890

Halfvette Mediaeval Antiqua, 8 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? ABCDEFG 12345

Halfvette Mediaeval Antiqua, 12 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? ABCDEFGHIJKLM 12345

Halfvette Mediaeval Antiqua, 16 punt — Flinsch

L. Jansz. Coster, Gutenberg
BOEKDRUKKUNST 12345

Ancienne kapitalen, 36 punt — Amsterdam

MISSALE SPECIALE 123456

Ancienne kapitalen, 24 punt — Amsterdam

MUSEUM PLANTIJN ANTWERPEN 12345

Breede étienne kapitalen, 28 punt — Amsterdam

GRAVEERINRICHTING
DE LACOLOGNE 1773

Het moet echter erkend worden, dat in deze grillige vormen Amerika het zou winnen: het barokke was daar een twintig jaar geleden wel tot het uiterste gedreven.

Die Duitsche naijver had een ongedacht gevolg. Terwijl in de oudste romein- en cursiefschriften de opgaande lijnen *(Haarstriche)* der letters ten opzichte van de neergaande *(Grundstriche)* betrekkelijk breed waren geconstrueerd, werd hoe langer hoe meer hiervan afgeweken. Beter nog dan in het begin der negentiende eeuw konden de stempelgraveurs aan dien drang gevolg geven. De vooruitgang der werktuigkundige wetenschap had reeds vruchteloos op de gieterijen van Henri Didot, Marcellin Legrand, Laboulaye en Lion te Parijs, van Caslon, Pouchée, Wilson en Stuart te Londen doen zoeken naar een snellere gietmethode. In 1838 door David Bruce te Brooklyn gevonden, maakte Eduard Haenel te Berlijn zijn vakgenooten bekend met de gietmachine en reeds in het volgende jaar 1845 was zij in Duitschland in gebruik bij hem zelf, Genzsch und Heyse, Brockhaus en de Dreslersche Giesserei (thans Flinsch). Acht jaar later aanmerkelijk verbeterd door Johnson werd het lettergieten met den handvorm zoo goed als geheel verlaten.

In het lettergietersbedrijf kwam als industrie een geheele ommekeer. Het deed zich gelden in den stijl van de letter. Oneindig nauwkeuriger geeft het machinegietsel weer de fijne schakeeringen van de matrijs, terwijl de matrijs zelf, vervaardigd als zij werd met een stempelpers en niet als vroeger met een hamer, door de hand bewogen, op haar beurt weer een zuiverder beeld gaf van den stempel. Bij het handgietsel waren als van zelf uiterst fijne lijnen een onmogelijkheid. Thans was zulks niet meer het geval. Een veranderde drukwijze, snelpersen en gladdere papiersoorten steunden de beweging. Meer en meer werd de inwendige verhouding van de letter verstoord. Omstreeks 1870 waren drukletters met uiterst fijne opgaande lijnen in zwang.

Ook de Elsevier-letter onderging de inwerking van dit proces. Berekend in het beloop harer lijnen op een niet te groot verschil in dikte tusschen op- en neergaande halen, kwam de nieuwe mediaeval in tegenspraak met de oud-Hollandsche Elsevier-letter; zij was in werkelijkheid iets anders geworden.

ROMAANSCHE BOEK- SMOUTLETTER

Romaansch, 6 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum præsidium Palatii, nihil urbis vigilæ, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? patere tua consilia non sentis? constrictam jam omnium horum scientia teneri conjurationem tuam non vides? quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid concilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Romaansch, 8 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum præsidium Palatii, nihil urbis vigilæ, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? patere tua consilia non sentis? constrictam jam omnium horum scientia teneri conjurationem tuam non vides? ABCDEFGHIJKL 1234567890

Romaansch, 9 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum præsidium Palatii, nihil urbis vigilæ, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? patere tua consilia non sentis? ABCDEFG 12345

Romaansch, 10 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum præsidium Palatii, nihil urbis vigilæ, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? patere tua consilia non sentis? ABCDEFGHIJKLMNOPQRST 12345

Romaansch, 12 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? nihilne te nocturnum præsidium Palatii, nihil urbis vigilæ, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? ABCDEFGHIJKL 12345

Het eigenlijk wezen van de boekletter werd geheel miskend. Vergeten was, dat zij ook beteekenis heeft als vlakornament. Welk een duidelijke, symmetrische teekening, welk een, men zou bijkans zeggen voorname beperking in het beeld van de vroeg zestiende-eeuwsche romein en cursief uit den bloeitijd van de decoratieve boekornamentatie. Hoe wordt in de Italiaansche en Bazelsche drukken van dien tijd de artistieke kracht van het letterbeeld verhoogd door het dicht op elkander staan der letters, door de kapitale hoofdregels, waardoor de pagina druks als een compact parallelogramvormig blok verschijnt, waarin niettemin duidelijk het beloop der regels als lijnen te zien is. En stel daar tegenover de nieuwe lettersoorten, van welk land ook afkomstig. Geen harmonie in de letter zelf meer, geen gelijkmatige verdeeling van licht en donker in het beeld, geen evenredigheid meer tusschen kapitalen en kleine letters. Geheel afgeweken van het grondbeginsel, dat de drukletter van huis uit niet meer maar ook niet minder was, dan de uitbeelding van de geschreven letter, was daarvoor in de plaats getreden de grillige willekeur van elkander bekampende financieele ondernemingen. De zucht naar geldelijk gewin had in de negentiende eeuw de boekletter gemaakt tot een onlogisch figuur, onjuist van verhouding, slecht van vorm, onduidelijk en ondoelmatig voor het gebruik, vermoeiend om gelezen te worden. Waarlijk, de tijd na 1835 heeft in het boekwezen als kunstuiting al bitter weinig goeds tot stand gebracht.

Toen in de jaren, die zich schikken om dat jaar de Engelsche lettervormen een willig veld in Frankrijk vonden, was daartegen reeds waarschuwend geschreven door Crapelet. «*C'est au typographe qu'il appartient de combattre et d'éviter l'emploi de ces productions informes et bizarres bien plus dignes de figurer dans les feuilles des imagers, que dans les belles pages de notre littérature: telles que les lettres contournées, écrasées, bariolées, blanches, noires, ombrées, égyptiennes, anglaises, etc.; les caractères gras et lourds dont nos graveurs produisent chaque jours des essais nouveaux et que nous nous serions empressés de réformer, s'ils nous étoient venus de nos prédécesseurs. Ce sont là des fruits du mauvais goût, je ne dirai pas de nos artistes mêmes, mais des artistes d'outre-mer, qu'ils ont imités; et les imprimeurs de Paris s'affranchiront sans*

Romaansch, 16 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata jactabit audacia? 123456789
ABCDEFGHIJKLMNOPQRST

Romaansch, 20 punt Amsterdam

Machines voor Boekdrukkerijen
SNELPERS 3 SNIJMACHINE

Romaansch, 28 punt Amsterdam

Fabriek van Drukinkten
5 LETTERKASTEN 6

Romaansch, 36 punt Amsterdam

Randen Ornament
2 4 BOEKEN 7 0

Romaansch cursief, 10 punt Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? ABCDEFGHIJKLM 123456

doute bientôt de ces ridicules innovations qui tendent à dénaturer l'art typographique.»

Zijn stem was die eens roependen in de woestijn. Het door hem bestreden kwaad kankerde voort, de geheele negentiende eeuw door steeds grooter afmetingen aannemende.

In een treffelijk artikel over de *Aesthetik der Druckschrift*, dat Heinrich Wallau in 1885 schreef in een *Festgabe für Anton Springer* wees hij den weg tot verbetering. Daar diens denkbeelden niet zonder invloed schijnen gebleven te zijn op William Morris, kan ik mij niet weerhouden hier af te schrijven, welken kant hij uitwilde.

«*Die verständnisvolle Betrachtung der alten Vorbilder und ihrer Quellen vermag auch hier auf den richtigen Weg zu leiten und bestätigt die Voraussetzung, dass die Grundform der Druckschrift die geschriebene Schrift ist und bleibt, und dass darum eine Verleugnung dieses Zusammenhanges auf Abwege führen muss. In der ausdrücklichen Betonung des Schreibzuges gerade bei den kleinen Buchstaben liegt der Anfang zur Umkehr. Die Versalien ihrerseits stehen auf anderem Boden. Im Gegensatz zu den neuen fast durchweg zu mageren «Antiqua-» und sog. «Mediäval-» Schriften ist eine allgemein kräftigere Behandlung zu erstreben und auf Wegfall so vieler überflüssiger, oft geradezu störender Fuss- und Eckstriche hinzuarbeiten. Damit etwa sind in rauhem Umriss die Bahnen vorgezeichnet, welche bei Weiterbildung der Antiqua zu beschreiten wären.*

«*Was in den Leistungen der Alten heute noch deren Wert bestimmt, vermag als Leitstern die Druckkunst in unseren Tagen wieder zu den höchsten Zielen zu führen.*»

Maar er was meer.

Behalve aesthetische aanmerkingen, kreeg de nieuwe boekletter ook aanvallen te verduren, die haar practische waarde ontzegden.

Opmerkelijk genoeg. Reeds in 1844 was hier te lande erkend door den drukker Van Cleef, dat de boekletter sinds eenigen tijd wel is waar veel in sierlijkheid had gewonnen, maar dat zulks geschiedde ten koste van haar duidelijkheid; de oudere letter, meende hij, was veel spoediger te lezen. Zestien jaar later in 1860, dus in den bloeitijd van de letters met fijne halen, werd in de Nederlandsche boekdrukkers-

Halfvette Romaansch. 9 punt Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora! o mores! senatus haec intelligit, consul videt: hic tamen vivit. A B C D E F G H I J K L M N 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Halfvette Romaansch. 10 punt Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium nihil hic, munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? A B C D E F G H I J 1 2 3 4 5

Halfvette Romaansch. 12 punt Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid concilii ceperis quem nostrum ignorare arbitraris? A B C D E 1 2 3 4 5

wereld de opmerking herhaald door Mommaas, destijds meesterknecht bij de firma Gieben en Dumont te Utrecht dat deze «verbeteringen» alles behalve bevorderlijk waren voor het behoud der oogen bij de lezers. Van een kant, waarvan men het *à priori* niet zou verwachten, werd de boekletter dus aangevallen. Eerder zou men denken, dat oogartsen zich daaromtrent zouden uitlaten. Vijf-en-twintig jaar later lieten deze in Duitschland eerst van zich hooren. Op een natuurkundig congres in 1880 te Dantzig gehouden had Prof. Cohn van Breslau aangetoond, dat de meeste boeklettersoorten niet hoog genoeg waren. Prof. Zehender van Rostock had daarna laten zien, dat bovendien ook de breedte veel te wenschen overliet; de c en de e, de b en de h en de n en de u gaven maar al te veel aanleiding tot onderlinge verwisseling. Dr. Schneller van Danzig schreef in 1886 er een verhandeling

Der von verschiedenen Augenärzten in Bezug auf diese Frage aufgestellte Grundsatz lautet: Schrift, die längere Zeit in Leseentfernung (ca. 1/3 m) ohne Anstrengung gelesen werden soll, muss so eingerichtet sein, dass jeder wesentliche Strich ihrer Buchstaben noch in 1 m Entfernung erkannt wird. — Diesem Grundsatz kann nur Genüge geschehen, wenn kein wesentlicher Strich dieser Buchstaben schmäler als 0,2 mm, kein Zwischenraum zwischen zwei Strichen schmäler als 0,3 mm gemacht wird. Dieser Zwischenraum muss auch mindestens eingehalten werden an den oberen und unteren Enden der Buchstaben, wo deren Striche naturgemäss etwas verstärkt werden.

Danziger Schrift. (Naar het origineele in 1891 uitgegeven proefblad in bezit van den schrijver)

over in het *Centralblatt für allgemeine Gesundheitsplege*. Uitgaande van de proefondervindelijk bewezen stelling, dat een boekletter gezien op een afstand, waarop een gedrukt stuk van het oog gehouden wordt, dat is 32 à 33 cM., slechts dan geen vermoeidheid in de oogen opwekt, wanneer zij op een afstand van 1 M. nog duidelijk gedetailleerd te herkennen valt, werd vastgesteld als minimum hoogte van de letter

DANIËL ELSEVIER, 1626 - 1680, lettergieter en boekdrukker te Amsterdam. Naar een kopergravure van L. Roussel in *Le Livre* (1881).

De authenticiteit van dit portret wordt betwist

Halfvette Romaansch, 16 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? ABCDE 12345

Halfvette Romaansch, 20 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere Catilina, patientia nostra?
BOEKDRUKKUNST 12345

Halfvette Romaansche, 28 punt — Flinsch

Bonaventura Elsevier
HUGO GROTIUS 1234

Halfvette Romaansch, 36 punt — Flinsch

MissaleSpeciale
HAARLEM 1234

1.75 mM. en als minimum breedte van de n 1.7 mM. Door hem en den drukker-lettergieter Kafemann, ook te Dantzig, werd een nieuwe romein geconstrueerd, die aan de geopperde bezwaren te gemoet moest komen. Als *Danziger Schrift* werd er in 1886 patent op verkregen.

Niet zonder een zekere mate van sierlijkheid door eenvoudigheid en breede lijnen, valt in dit alphabet de a op, omdat het blijkt, dat de ontwerpers de romein a verworpen en deze vervangen hebben door de cursief *a*. Zeer onlangs heeft Prof. Cohn zijn onderzoekingen wederom ter hand genomen en is daarbij tot ongeveer de zelfde resultaten gekomen. Wat Dr. Juda hier in 1888 ook reeds medegedeeld had in *De Portefeuille*, dat de fractuur en de romein optisch niet veel verschillen, is ook nu nog zijn slotsom. Veeleer, of liever alleen is de nadeelige werking van de letter op de oogen toe te schrijven aan den onjuisten bouw van het letterbeeld.

Engeland had zich buiten dien strijd gehouden, zelfgenoegzaam als de Britsche volksaard is. Het verzamelen van de oudste drukwerken was er mode gebleven. Ook hier hetzelfde gevolg als in Frankrijk. De vijftiende-eeuwsche drukken werden geroemd en beroemd als de fraaiste ooit gemaakt. Den drukker werd een wijsgeerige zin toegedicht, waarom hij de verhouding van de drukvlakte tot de marge, het formaat, het spatieeren aldus gekozen, kortom waarom hij zijn techniek bedreven had als zijn persproducten laten zien en niet anders. De vijftiende-eeuwsche boeken werden als uiting van hooge kunst den modernen typograaf voor oogen gehouden.

Dat aanprijzen stond gelijk met het kloppen aan dooven mans deuren. Den drukker ontbrak het eerste noodige, de goed gestyleerde logische boekletter. William Morris kwam.

Walter Scott had voor hem de romantiek in zijn romans gehuldigd; Winston had geschreven zijn *Essay on stained glass;* door Shaw en anderen waren studies gepubliceerd over middeleeuwsche oudheidkunde; de beroemde *Dictionnaire de l'architecture française* (1854-1869) en *du mobilier français* (1855-1863) door Viollet le-Duc hadden het licht gezien, waarlijk geen boeken voor Frankrijk alleen van beteekenis. De tijden waren rijp voor de komst van iemand, welke de theorieën in deze werken gepredikt, opnieuw zou weten te belichamen. Die man was Morris.

Halfvette Romaansch, 48 punt — Flinsch

Typograaf

BOEK 1234

Halfvette Romaansch, 60 punt — Flinsch

J. Athias

ABC123

Halfvette Romaansch, 72 punt — Flinsch

Boeken

MNO12

Ruskin en Burne-Jones hadden bij hem levendig gehouden de hoop op een mogelijke herleving der oude industrieën; omstreeks 1885 stichtte hij met anderen de *Arts and Crafts Society;* alleen begon hij in 1891 op zijn eigen drukkerij, de Kellmscott-press, in ouden stijl te drukken; Caxton was zijn voorbeeld. Op eigen wieken drijvende toonde hij der wereld, in de vijf-en-veertig werken, daar tot zijn overlijden (3 Oct. 1896) gedrukt, wat boekdruk was, hoe de kunst daarbij een krachtig woord heeft mede te spreken, hoe de oude beginselen pasklaar gemaakt voor nieuwe behoeften buiten eenigen twijfel nog recht van bestaan hebben. De vroeg-Italiaansche romeinsche *golden type*, de gothische *troy type*, en de daarmede gelijkvormige *chaucer type* waren het in beeld brengen van zijn logische en wijsgeerige overpeinzingen, van zijn technisch kunnen, van zijn maatschappelijk durven.

This is the Golden type.
This is the Troy type.
This is the Chaucer type.

Morris-letters. (Naar Loubier.)

Morris belichaamde zijn artistieke denkbeelden door den boekdruk van de vijftiende eeuw op nieuw in practijk te brengen en deze alleen in zooverre te wijzigen als stempelpers en machinegietsel hem de middelen aan de hand deden een druktype te verkrijgen, die oneindig veel juister reproduceert het model in stempel dan de vijftiende-eeuwer ooit in staat geweest was te benutten. Beter dan zij was hij in de gelegenheid de intentieën weer te geven van het ontwerp.

Waarom nu ging hij terug tot de vroegste tijden van het gedrukte boek en niet tot een latere? Omdat zijn subjectieve neigingen hem trokken tot die dagen, is het voor de hand liggende antwoord. En waarom, is opnieuw de vraag, waarom trokken zijn subjectieve neigingen hem tot die dagen? Omdat het boek destijds inderdaad een kunstwerk was.

In de eerste plaats was toen elke boekdrukker zijn eigen stempelsnijder, elke stempelsnijder zijn eigen lettergieter, thans zijn de graveerinrichting, de lettergieterij, de boekdrukkerij ieder zelfstandige bedrijven en behoeft de letterzetter niets van de druktechniek, de drukker niets van zetwerk af te weten, heeft zetter noch drukker noodig eenige kennis van het binden van boeken. Geeft de vijftiende-eeuwsche werkwijze

SCHRIJFMACHINELETTER

10 punt — Flinsch

Nabootsing door typendruk van handschrift of machineschrift is veelvuldig beproefd. De behoefte aan het gebruik van zulke lettersoorten doet zich het meest dáár gevoelen waar het noodig blykt een aantal gelykluidende brieven als circulaire onder het publiek te verspreiden, en men vreest dat aan deze, gewoon gedrukt, niet voldoende aandacht zal worden geschonken.

Toen het machineschrift meer en meer in gebruik kwam, ontwierp men met de schryfmachineletter overeenkomende schriften, die wel beter slaagden dan de nabootsing van het handschrift maar toch niet volkomen konden genoemd worden. De letter bleef te egaal, en kon ook ongeoefende oogen niet bedriegen.

Eerst met de hier gebruikte letter, die gegraveerd is naar het letterbeeld dat een gebruikte schryfmachine geeft, schynt het ideaal werkelyk bereikt te zijn. Circulaires met deze letter gezet misleiden zelfs drukkers en machineschryvers, zoodat men kan aannemen dat deze letter, meer dan elke andere, aan haar doel beantwoordt.

A B C D E F G H I J K 1 2 3 4 5 ½ ¼ ¾ % £ $ _____

daarom niet alle, de hedendaagsche geen enkele waarborg, dat het boek een eenheid is, waarin een logische gedachte in al haar consequentie uitgesproken wordt?

In de tweede plaats wilden de oudste boeken in de plaats treden van de handschriften. Met welk een kunstvaardigheid deze in de vijftiende eeuw geschreven werden, behoeft hier niet gezegd te worden. Het is bekend, dat de boekdrukkerij in de zestiende eeuw de calligraphie zou doen verdwijnen, maar daarmede was haar den prikkel ontnomen zich op het artistieke te blijven toeleggen. In de tweede helft dier eeuw begon de drukker op te gaan in den handwerksman. Hoe meer generaties er kwamen, hoe meer de oude tradities op den achtergrond geraakten en de boekdruk als kunst achteruit ging; hoe meer de verschillende technieken, die samenwerken tot het tot stand komen van het boek, over verschillende bedrijven verdeeld werden, hoe verder het boek zich verwijderde van zijn voorbeeld, een reproductie te willen zijn van het manuscript.

En ten slotte de lettervorm. De zestiende eeuw bracht de romein en cursief. Vier eeuwen lang zijn deze in gebruik geweest; ons oog is er aan gewend. Maar als het beloop der lijnen aandachtig bekeken wordt, kunnen ze dan eigenlijk wel ten slotte goedgekeurd worden? Ik geloof ontkennend te moeten antwoorden. Het verschil in vorm tusschen groote en kleine letters van de romein eenerzijds (A en a, D en d, E en e, G en g, N en n, R en r), tusschen romein en cursief anderzijds (a en *a*, f en *f*, g en *g*) is te groot dan dat een pagina uit deze letters saamgesteld ooit een harmonisch beeld zal kunnen geven. Dit bezwaar schijnt door de eerste Italiaansche stempelsnijders zeer wel gevoeld te zijn. Immers in hun letterbeeld is op te merken een streven de letters breed en niet hoog te construeeren, waardoor deze inwendige vormverschillen minder sprekend moesten zijn. Geheel opheffen konden zij de disharmonie natuurlijk niet; de B, D, H, L, P en Q bleven noodwendig ten opzichte van de b, d, h, l, p en q zich verzetten tegen een gelijkmatige, evenredige behandeling, omdat de uitstekende stokken van deze laatste de evenwijdige harmonie der regels moesten verstoren. Toch werd er dit voordeel mede bereikt, dat over het algemeen beter dan in de gelijktijdige minuskel-handschriften het geval was, een

FANTAISIELETTER

Geschaduwde Italienne, 18 punt — Enschedé

Geschiedenis der boekletter in Nederland
CHRISTOFFEL VAN DIJCK. 1234567

Geschaduwde Fantaisie, 14 punt

Jordaan Luchtmans werd geboren 1652
ABCDEFGHIJKLMN 12345

Geschaduwde Fantaisie, 22 punt — Enschedé

Gebrs. Ploos van Amstel
MATTHIJS ELSEVIER

Geschaduwde Fantaisie kapitalen, 16 punt — Enschedé

FLINSCH LETTERGIETERIJ

Geschaduwde cursief, 12 punt — Flinsch

Peter Schöffer paste het eerst gekleurde inkt toe
ABCDEFGHIKLMNO 1234567890

Geschaduwde Fantaisie kapitalen, 12 punt — Amsterdam

ALDUS MANUTIUS, VENETIË. 12345678

Geschaduwde kapitalen, 8 punt

MITCHEL BEPROEFDE ZIJNE ZETMACHINE IN 1853

Versierde kapitalen, 14 punt — Enschedé

ABCDEFGHIJKLM 12345
MUSEUM PLANTIJN ANTWERPEN 123
LETTERGIETERIJ GRAVEERINRICHTING 12

Geschaduwde kapitalen, 16 punt

PLAATDRUKPERSEN

mooie lijnverdeeling op de gedrukte bladzijde verkregen werd.

Dezelfde bezwaren gelden ook voor de gothische letters, het vijftiende-eeuwsche kerkschrift. Daar doen ze zich echter veel minder gelden, omdat het wezen dier letters geheel anders is: breed en zwaar van lijnen met korte op- en neergaande stokken als ze zijn. Een bladzijde gothiek is dus zonder twijfel mooier, beter van karakter dan een bladzijde romein of cursief. Dat mooiere is het verschuldigd aan het schriftbeeld.

Toen Morris dus in de vijftiende eeuw zijn voorbeelden voor kunstdrukwerk zocht, was dat inderdaad de eenige periode, waar hij bevrediging kon vinden. Daarom is het dan ook de consequentie van zijn bedoeling, dat hij één romein, twee gothische schriften gebruikte.

Simons bracht het zoo treffend juist onder woorden: «Morris heeft weer in ons gewekt het besef, dat een boek, in zichzelf, een voorwerp van harmonie kan zijn; dat het eind der wijsheid noch der schoonheid ligt in wat jaren en jaren de kunst van den smoutzetter heette: het varieeren met het grootst getal lettersoorten. Een boek saam te stellen, kan, en moet, als elk ambacht, een werk van liefde wezen. Morris heeft het doen voelen — en niet een der boek-*bouwers* in Engeland en Europa van dit laatste decennium der eeuw, die niet aan hem, direct of indirect, te danken heeft.»

Zoo is het. Morris heeft blinde volgelingen, verwoede tegenstanders. Beide hebben van hun standpunt volkomen gelijk. De drukken van de Kelmscott-press zijn zonder eenig voorbehoud subliem; ze zijn zonder eenig voorbehoud beslist onpractisch. De Morris-typen zijn te groot; uitnemend geschikt voor boeken van royaal-formaat, leenen zij zich allerminst tot de kleinere octavo-edities, die de Europeesche boekhandel behoeft. Het is hier hetzelfde verschijnsel als bij de oudste drukwerken van Mainz, alleen met dit verschil, dat daar de oorzaak te zoeken is in een onvolkomen stempelgravure. De eerste Gutenberg-drukken zijn om de grootte van de letters en dus ook om het boekformaat onbruikbaar. Schöffer bracht de stalen stempels en koperen matrijzen in toepassing, waardoor hij kleinere letters kon gieten, het formaat kon inkrimpen en de drukkunst practische waarde wist te geven.

De groo tste tegenstand kwam echter uit Duitschland. De groote verscheidenheid in boekletters, daar in zwang, had een

Mediaeval sierschrift, 48 punt — Flinsch

Letterstempel

ABCDE 1234

Geschaduwde Italienne, 48 punt

Landsdrukkerij

TYPOGRAPHIE

Geschaduwde kapitalen, 28 punt — Flinsch

HIEROGLIEF

Open geschaduwde kapitalen, 28 punt

LETTER 123

Initialen, 28 punt — Amsterdam

A B C D E F G H I J K L M

Initialen, 28 punt — Amsterdam

A B C D E F G H I J K

typographische richting doen ontstaan, die bekend als *Freimanier*, vooral beoefend wordt, wanneer zoogenaamd mooi smoutwerk moet afgeleverd worden. Haar voornaamste kenmerken zijn, in een paar woorden vluchtig saamgevat, het gebruik maken van allerlei kleine ornament-figuren, veelal gedrukt op kleurlooze of verloopend-getinte ondergrond, en regels, die niet horizontaal loopen, maar in een grootere of kleinere helling gezet zijn. In vakmannen als Smalian, Alexander Waldow en Goebel vond en vindt die richting warme voorstanders. Omstreeks 1880 werd er reeds oppositie gevoerd. De *Münchener Richtung* streefde er in de eerste plaats naar de papieroppervlakte zooveel mogelijk vierkant te bedrukken en de combinatie der regels te schoeien naar oude voorbeelden. Onbegrepen door het vulgaire publiek stierf zij uit, het veld overlatende aan de *Freimanier*, die meer en meer in aanzien won. Lijnrecht tegenover neemt Morris stelling en het is dus te begrijpen, dat de Duitsche vakorganen zich niet zeer gunstig over de Kelmscott-press uitlieten. Haar werd verweten de boekdrukkunst niet voor-, maar achteruit te helpen. In zoover was dit verwijt gegrond, daar het in de geschiedenis een welbekend iets is, dat men door een renaissance, een restauratie of een reformatie nimmer iets nieuws kan scheppen.

Toch had Morris practische werkzaamheid een overgroote beteekenis. Hij had metterdaad laten zien, dat de boekkunst in wezenlijk iets anders bestaat als de hooggevierde *Freimanier* laat zien. Zij, die zooals gezegd is, toch al niet ingenomen waren met al die nieuwe, nieuwere en nieuwste gieterijproducten begrepen terecht, dat in Morris' drukken een kern besloten lag, die alles behalve te verwerpen was. Wat toch is het geval? Het alphabet is een afbeelding van klanken. Zoodra deze zich wijzigen, zal het alphabet daarnaast niet onafhankelijk kunnen blijven bestaan. Alleen, zoolang de letters geschreven werden, kon zulks mogelijk zijn; op het oogenblik, dat de letter in den boekdruk aangewend werd, was paal en perk gesteld aan haar medegaan met de klankveranderingen. De drukkunst codificeerde als het ware de letterbeelden, die in het hoofdbeloop der lijnen vaststaand, slechts in onderdeelen veranderd zouden kunnen worden. Het gevolg daarvan was, dat na vier eeuwen de letter overgeleverd

ROND- EN SCHRIJFSCHRIFTEN

Rondschrift, 8 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? 1234567890

Rondschrift, 12 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? ABCDEFGHJ 1234567890

Rondschrift, 24 punt — Amsterdam

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? ABCD 12345

Italienne courant, 12 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? 12345

Italienne courant, 12 punt — Flinsch

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?

12 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? 1234567890

16 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? ABCD 1234567890

Fantasie cursief, 16 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? 1234567

was aan grillige willekeur. Wil dus de boekletter tot een juisten vorm teruggebracht worden dan moet worden teruggegaan tot den tijd, dat de drukletter ontstond om daar aanknoopingspunten te zoeken om op voort te werken.

Die overtuiging nu wekte Morris. In Engeland is de Dovespress als het ware een voortzetting van de Kelmscott-press. Cobden-Sanderson, lange jaren de buurman van Morris, stichtte in 1900 met Emery Walker, Morris' vroegeren medewerker, een soortgelijke werkplaats en begon zijn drukkerij met het *Ideal book or book beautiful.*

Tot Engeland bleef de beweging niet beperkt. Zij breidde zich uit naar het buitenland. Allereerst in Amerika, waar de *troy* en *chaucer type* werd gemoderniseerd door Will. H. Bradley en, dank zij haar smalleren vorm, in ongemeene verspreiding kwam. Juist die moderniseering kwam Morris' richting ten goede. Voor kleinere drukwerken was zij pasklaar gemaakt en werd het bewijs geleverd, dat hetgeen Morris wilde en deed ook waarde heeft als gebruikskunst.

Deze nieuwe denkbeelden troffen de Duitsche typographie geheel onvoorbereid. Door de overzeesche voorbeelden geleerd begon het praeraphaelitisme in de boekkunst ingang te vinden, bij bibliophilen en bij uitgevers; gieterijen en drukkerijen volgden begrijpende, dat nieuw leven zou gegeven kunnen worden aan de nationale nijverheid.

Het in 1897 begonnen kostelijke *Zeitschrift für Bücherfreunde,* door Drugulin te Leipzig gedrukt, houdt die beweging gaande onder bibliophilen; Dr. Jessen en anderen als Dr. Kautzsch en Dr. Volkmann pogen door het gesproken en gedrukte woord die nieuwe richting leiding te geven bij drukkerijen en lettergieterijen, wetende dat het moderne voelen en denken ook uiting zoekt in de vormen van de letters. Zooals te verwachten was wendde de moderne Duitsche stempelgravure zich in de eerste plaats tot de gothische letter en de fractuur. De bekende Eckmann-letter van de Rudhard'sche Giesserei te Offenbach am Main o. a. werd gesneden; haar ontwerper beleefde het nog welk een ongemeenen opgang dit schrift in Duitschland maakte, toen hij voor een paar weken te Badenweiler in den ouderdom van 37 jaar overleed; de duitsch van Fleischman, reeds vroeger door Flinsch in den handel gebracht, wordt opnieuw geroemd als «*eine gotische*

Fantasie curstef, 12 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? A B C D E F 1234567890

Schrijfletter, 16 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? A B C D E 12345

Triumph Schrijfletter, 16 punt — Bauer & Co

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? 1 2 3 4

Triumph Schrijfletter, 20 punt — Bauer & Co

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? A B C D E 1 2 3 4

Schrijfletter, 36 punt

Abecedarium 12345

Union schrijfletter, 36 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere Catilina, patientia nostra? 12345

Schrift, wie sie bis heute noch nicht schöner geschnitten wurde»; als gelijkwaaardig met de fractuur is zij zelfs in gebruik genomen door de drukkers van een huisbakken tijdschrift als de *Daheim*, dat toch waarlijk niet de drager is van de moderne Duitsche versieringsdenkbeelden.

Daarnaast kwam de romein aan de beurt. Ook hierin werd voortgewerkt in Morris' geest, eerst door herhaling van vijftien-zestiende-eeuwsche modellen, daarna door het ontwerpen van nieuwe vormen met een archaïstisch karakter. De moderne letter werd krachtig van lijnen, hoog van vorm met korte stokken. Numrich & Co gaf in het mediaeval-karakter een *Romana artistica*, de Bauer'sche Giesserei een *Victoria-antiqua* en een *Elzevir*, die even als de *Holländische-antiqua* van Hoffmeister met de Nederlanden geen andere aanknoopingspunten heeft als den naam alleen en eindelijk kwam Genzsch und Heyse in 1901 te voorschijn met een romein, ontworpen door den Zwitserschen sierkunstenaar Eugène Grasset te Parijs.

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?

Grasset-letter.
(Uit de matrijzen van Genzsch und Heyse)

Het is uit den aard der zaak een geheel subjectieve meening, als ik geloof, dat de Grasset-letter toekomst kan hebben. De romein, een letter van Romaanschen oorsprong en ontwikkeld in Frankrijk, staat, naar mij toeschijnt, te ver af van den Germaanschen geest dan dat Duitsche artisten er ooit in zullen slagen haar nieuwe levenskrachtige vormen te geven; slechts een Franschman zal haar verder tot ontwikkeling kunnen brengen en dat nu is Grasset in merg en nieren. Trouwens, wanneer ik te rade ga met eigen voorliefde dan is het niet de Duitsche boekkunst die mij het meest aantrekt, veeleer is het de Fransche. In Frankrijk echter vindt die moderne beweging in het boekwezen zoo goed als geen weerklank. Wellicht te recht. Want de concurrentie schijnt ook in deze in Duitschland weer doodend te werken op het werkelijk artistieke. De ééne gieterij poogt de andere met moderne nieuwigheden den loef af te steken. Althans, de zoo genaamde «*Sécession*» of de zucht naar afscheiding en een zoeken naar het volmaakt nieuwe, zal ook wel haar intree doen in de letter, even goed als zij nu in Dusseldorp triomfen viert met het veelbesproken Beethoven-beeld van Max Klinger.

GOTHISCHE LETTER

Alt Deutsch, 8 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor pupuli, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis?

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWX 123456789

Alt Deutsch, 12 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigilae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? constrictam iam omnium horum scientia teneri coniurationem tuam non vides? ABCDE 12345

Gothisch, 14 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra. 12345

Geschaduwde Gothisch, 16 punt

Geschiedenis der boekdrukletter in Nederland

Gothisch, 16 punt — Enschedé

Quousque tandem abutere, Catilina, Patientia nostra? quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia?

Gothisch, 16 punt

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?

Gothisch, 24 punt

Dispulsis nebulis, fulget illustrior

Wat de toekomst nog zal leveren, wie zal het wagen te voorspellen? Welke veranderingen de boekdrukkerij-technieken ook ondergingen, één onderdeel was er, dat hetzelfde gebleven is: de stempelsnijkunst. Maar ook dat schijnt machinaal behandeld te zullen worden. Latent sluimerde de uitvinding van Benton te Milwaukee, ongeveer twintig jaar geleden gedaan, totdat voor eenige jaren de invoering van het machinezetsel de aandacht der Amerikaansche lettergieterijen er op vestigde, die haar algemeen in hun fabrieken in gebruik namen. Beslist onmogelijk schijnt het niet, dat hier een punt van uitgang gevonden zal worden, welke op het letterbeeld zal inwerken.

Voor zoo ver ik weet, is daarvan echter tot heden nog niets gebleken. De jongere Duitsche romein en cursiefschriften zijn het, waar thans rekening mede gehouden moet worden. In Nederland zijn deze schaars in gebruik. Met reden. Het karakter dier letters is nog te veel Hoogduitsch om met goed gevolg aangewend te kunnen worden voor een Nederlandschen tekst. De artistiek-decoratieve Noord-Nederlandsche boekletter is nog niet ontworpen.

Lang niet genoeg is bij het boekenkoopend publiek de overtuiging doorgedrongen, dat het boek een organisch geheel is, dat er een innerlijke verband bestaat tusschen de door de letters vastgelegde gedachten, den aesthetischen vorm van de drukpagina en het karakter van de letter. De slechtste, smakelooste letters zijn hier het meest in trek. Hoe kan het ook anders? Indien er één plastieke kunst is, die aanleiding geeft mooie lijnen dagelijks onder de oogen van een ieder te brengen dan is het wel de medailleerkunst en men vergelijke nu eens, schreef onlangs Dr. de Dompierre de Chaufepié volkomen te recht, de afschuwelijke letters op de medailles der Utrechtsche munt vóór 1900 met de opschriften der Fransche penningen! Men staat hier vrij wel nog op het standpunt van een dertig jaar geleden. Voor het meerendeel is de boekletter onzer drukkerijen de romein en de cursief in de korte en breede Engelsche- en de meer hooge en smalle Fransche snee met krachtige neergaande lijnen in de meest verwarrende verscheidenheid en de mediaeval, die, zooals uit het voorafgaande is op te maken, over Duitschland uit Engeland tot ons gekomen is. Inderdaad is het dan ook de Duitsche nijverheid,

Monegram Gothisch, 16 punt — Flinsch

William Caxton Engelands Prototypograaf. 12

Fantaisie Gothisch, 28 punt — Enschedé

J. Luchtmans is in 1685 geboren

Gothisch, 28 punt — Amsterdam

Ulrich Zell en de Keulsche Kroniek

Open Gothisch, 36 punt — Enschedé

Lettergieterij Flinsch te Frankfort aan de Main

Geschaduwde Gothisch, 28 punt

Museum Plantijn te Antwerpen. 1234

Vette geschaduwde Cothisch, 32 punt

Giambattista Bodoni

Geschaduwde Gothisch, 36 punt — Enschedé

Aldus Manutius 12

Versierde kapitalen, 24 punt — Enschedé

ABCDEFGHIJKLM

Versierde kapitalen, 36 punt — Enschedé

ABCDEFGH

Wat de toekomst nog zal leveren, wie zal het wagen te voorspellen? Welke veranderingen de boekdrukkerij-technieken ook ondergingen, één onderdeel was er, dat hetzelfde gebleven is: de stempelsnijkunst. Maar ook dat schijnt machinaal behandeld te zullen worden. Latent sluimerde de uitvinding van Benton te Milwaukee, ongeveer twintig jaar geleden gedaan, totdat voor eenige jaren de invoering van het machinezetsel de aandacht der Amerikaansche lettergieterijen er op vestigde, die haar algemeen in hun fabrieken in gebruik namen. Beslist onmogelijk schijnt het niet, dat hier een punt van uitgang gevonden zal worden, welke op het letterbeeld zal inwerken.

Voor zoo ver ik weet, is daarvan echter tot heden nog niets gebleken. De jongere Duitsche romein en cursiefschriften zijn het, waar thans rekening mede gehouden moet worden. In Nederland zijn deze schaars in gebruik. Met reden. Het karakter dier letters is nog te veel Hoogduitsch om met goed gevolg aangewend te kunnen worden voor een Nederlandschen tekst. De artistiek-decoratieve Noord-Nederlandsche boekletter is nog niet ontworpen.

Lang niet genoeg is bij het boekenkoopend publiek de overtuiging doorgedrongen, dat het boek een organisch geheel is, dat er een innerlijke verband bestaat tusschen de door de letters vastgelegde gedachten, den aesthetischen vorm van de drukpagina en het karakter van de letter. De slechtste, smakelooste letters zijn hier het meest in trek. Hoe kan het ook anders? Indien er één plastieke kunst is, die aanleiding geeft mooie lijnen dagelijks onder de oogen van een ieder te brengen dan is het wel de medailleerkunst en men vergelijke nu eens, schreef onlangs Dr. de Dompierre de Chaufepié volkomen te recht, de afschuwelijke letters op de medailles der Utrechtsche munt vóór 1900 met de opschriften der Fransche penningen! Men staat hier vrij wel nog op het standpunt van een dertig jaar geleden. Voor het meerendeel is de boekletter onzer drukkerijen de romein en de cursief in de korte en breede Engelsche- en de meer hooge en smalle Fransche snee met krachtige neergaande lijnen in de meest verwarrende verscheidenheid en de mediaeval, die, zooals uit het voorafgaande is op te maken, over Duitschland uit Engeland tot ons gekomen is. Inderdaad is het dan ook de Duitsche nijverheid,

Monegram Gothisch, 16 punt — Flinsch

William Caxton Engelands Prototypograaf. 12

Fantaisie Gothisch, 28 punt — Enschedé

J. Luchtmans is in 1685 geboren

Gothisch, 28 punt — Amsterdam

Ulrich Zell en de Keulsche Kroniek

Open Gothisch, 36 punt — Enschedé

Lettergieterij Flinsch te Frankfort aan de Main

Geschaduwde Gothisch, 28 punt

Museum Plantijn te Antwerpen. 1234

Vette geschaduwde Cothisch, 32 punt

Giambattista Bodoni

Geschaduwde Gothisch, 36 punt — Enschedé

Aldus Manutius 12

Versierde kapitalen, 24 punt — Enschedé

ABCDEFGHIJKLM

Versierde kapitalen, 36 punt — Enschedé

ABCDEFGH

die in de lettervormen hier den schepter zwaait. Het laat zich niet verwachten, dat hierin voorshands wijziging zal komen, eensdeels, omdat Frankrijk, zooals gezegd is, zich tot nu toe onzijdig heeft gehouden, anderdeels, omdat er bezwaren van technischen aard zijn, die verhinderen, dat drukletters, afkomstig van Fransche, Engelsche of Amerikaansche gieterijen, op onze Nederlandsche drukkerijen gebruikt kunnen worden. Slechts door tusschenkomst van Duitschland kunnen deze landen voor ons beteekenis hebben. Kan men verwachten, dat de Germaansche geest zich hiertoe wel goed zal leenen, nu de Duitsche letterkunst voor alles het nationale zoekt? Ik weet het niet. Zooveel meen ik toch te mogen zeggen, dat Frankrijk op den duur de beteekenis voor ons land zal herwinnen, die het bijkans vijf eeuwen gehad heeft. Een verwantschap, gebaseerd op een gemeenschappelijk gebruik van dezelfde letterbeelden, schijnt mij toe niet eensklaps opgeheven te kunnen worden door wettelijke of technische redenen. Trouwens – en ik zeg het Jan Kalf na – Frankrijk, hoe langzaam ontvankelijk het zich ook toonde voor nieuwigheden, bezit toch zóózeer de gave van «versieren» en heeft een zoo sterke neiging tot het volmaakte der bewerking, dat het zeker heeft meê te spreken over de toekomst der kunstnijverheid.

In den boekhandel jaren lang den toonaangever der beschaafde wereld, in de zeventiende eeuw door Engeland benijd om het bezit zijner letterschat, is Nederland in de boekkunst geheel afhankelijk geworden en gebleven van het buitenland. Wanneer zal hierin verandering komen?

1761/25

IPENBUUR & VAN SELDAM

Stoom Boek- Plaat- en Steendrukkerij

SINGEL No 91 * Telefoon 2897 * AMSTERDAM

BEVELEN ZICH BELEEFD AAN VOOR DE LEVERING VAN ALLE SOORTEN DRUKWERK IN DEN MEEST UITGEBREIDEN ZIN

ZORGVULDIGE UITVOERING NAAR EIGEN ONTWERPEN
REPRODUCTIE NAAR SCHILDERIJEN EN GRAVURES
PLAATDRUKKERIJ

Kunst- en Handelsdrukwerk, Illustratiën in elke uitvoering, Autotypiën, Zincografiën, Boekwerk, Staatwerk, Biljetten, Nota's, Quitantie's, Rekeningen, Bestekken, Reclamekaarten, Diploma's enz.

LEVERING VAN ALLE SOORTEN **BINDWERK**, IN 'T BIJZONDER KANTOORBOEKEN, DIE ONDER SPECIAAL TOEZICHT WORDEN BEWERKT

Prijsopgaven worden gaarne gegeven

MODELLEN TER INZAGE **VLUGGE AFLEVERING**

die in de lettervormen hier den schepter zwaait. Het laat zich niet verwachten, dat hierin voorshands wijziging zal komen, eensdeels, omdat Frankrijk, zooals gezegd is, zich tot nu toe onzijdig heeft gehouden, anderdeels, omdat er bezwaren van technischen aard zijn, die verhinderen, dat drukletters, afkomstig van Fransche, Engelsche of Amerikaansche gieterijen, op onze Nederlandsche drukkerijen gebruikt kunnen worden. Slechts door tusschenkomst van Duitschland kunnen deze landen voor ons beteekenis hebben. Kan men verwachten, dat de Germaansche geest zich hiertoe wel goed zal leenen, nu de Duitsche letterkunst voor alles het nationale zoekt? Ik weet het niet. Zooveel meen ik toch te mogen zeggen, dat Frankrijk op den duur de beteekenis voor ons land zal herwinnen, die het bijkans vijf eeuwen gehad heeft. Een verwantschap, gebaseerd op een gemeenschappelijk gebruik van dezelfde letterbeelden, schijnt mij toe niet eensklaps opgeheven te kunnen worden door wettelijke of technische redenen. Trouwens – en ik zeg het Jan Kalf na – Frankrijk, hoe langzaam ontvankelijk het zich ook toonde voor nieuwigheden, bezit toch zóózeer de gave van «versieren» en heeft een zoo sterke neiging tot het volmaakte der bewerking, dat het zeker heeft meê te spreken over de toekomst der kunstnijverheid.

In den boekhandel jaren lang den toonaangever der beschaafde wereld, in de zeventiende eeuw door Engeland benijd om het bezit zijner letterschat, is Nederland in de boekkunst geheel afhankelijk geworden en gebleven van het buitenland. Wanneer zal hierin verandering komen?

1760 F 25

IPENBUUR & VAN SELDAM

Stoom Boek- Plaat- en Steendrukkerij

SINGEL No 91 * Telefoon 2897 * AMSTERDAM

BEVELEN ZICH BELEEFD AAN VOOR DE LEVERING VAN ALLE SOORTEN DRUKWERK IN DEN MEEST UITGEBREIDEN ZIN

ZORGVULDIGE UITVOERING NAAR EIGEN ONTWERPEN
REPRODUCTIE NAAR SCHILDERIJEN EN GRAVURES
PLAATDRUKKERIJ

Kunst- en Handelsdrukwerk, Illustratiën in elke uitvoering, Autotypiën, Zincografiën, Boekwerk, Staatwerk, Biljetten, Nota's, Quitantie's, Rekeningen, Bestekken, Reclamekaarten, Diploma's enz.

LEVERING VAN ALLE SOORTEN **BINDWERK,** IN 'T BIJZONDER KANTOORBOEKEN, DIE ONDER SPECIAAL TOEZICHT WORDEN BEWERKT

Prijsopgaven worden gaarne gegeven

MODELLEN TER INZAGE **VLUGGE AFLEVERING**